

(3 Books).

(2) *SenKhya Tatta kaumudi*.

(1) **SANKHYA SARA**

(3) *Tarka Sangraha - Sanskrit*
A TREATISE ON

SANKHYA PHILOSOPHY

BY

VIJNANA BHIKSHU

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College.

No. 2 Ramanatha Majumdar's Street Calcutta.

Banerjee Baran Prakash
College Row, Calcutta

CALCUTTA.

Printed at the Saraswati Press,

1884.

90

be had from Pandit Jibana Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि सुदृश्य संस्कृतस्त्रियानि।

१ चाशुबोध व्याकरणम्	१०	३० सर्वदर्शनसंप्रहः
२ भातुरुपादर्थः	२	३१ भासिनोविचास सटीक
३ गद्भस्मोम भासिनिः	१०	३२ हितोपदेश सटीक
४ विज्ञानकौस्ती उत्तरार्द्धिता॥		३३ भाषापरिच्छेदस्त्रियावली॒४
५ विज्ञानविन्दु सार (वेदान्त) ॥		३४ बहुविचारवाट
६ दग्धादामादिप्रदिः (वज्ञानरैः) ४		३५ दग्धादामारवरित सटीक
७ गयाचाङ्गादिप्रदिः	१	३६ परिभाषेन्दुगेखर
८ गद्भार्धरतम्	१०	३७ कविकल्पद्वय भातुपाठः
९ वाक्यमञ्चरी (यज्ञाचरैः)	१०	३८ चक्रदन्त (वैद्यान)
१० उन्दोमञ्चरो तथा उत्तरत्राकर सुठोक	१०	३९ उग्मादिस्त्रिय सटीक
११ वेणोमंहार नाटक	१	४० मेदिनीकोषः
१२ सहारात्मक नाटक सटीक	११	४१ पञ्चतन्त्रम्
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	११	४२ विद्ययोदत द्विष्णी(चम्पूक)
१४ आलविकामिनित्र सटीक	११	४३ माधवचम्प
१५ भनञ्ज्य यिजय सटीक	१	४४ तर्कसंप्रह
१६ महावीरवरितनाटक	११	४५ प्रसन्नराघव नाटक
१७ साङ्ग्रहतत्त्वकौस्ती सटीक	२	४६ विवेकचृडामणि
१८ यैदाकरणमूर्यसार	११	४७ काश्यसंयंड (सम्पूर्ण)
१९ लीलावती	१	४८ लिङ्गानुशासन सटीक
२० वीजगणित	१	४९ उत्तरस्त्रिय सटीक
२१ शिशुपालबध सटीक(भाष)	४	५० विक्रमोवर्गी (सटीक)
२२ किरातार्जुनीय सटीक	४	५१ वसन्तिलक भाष्य
२३ क्रमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक॥		५२ गायत्री व्याख्या
२४ क्रमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसम्प्रित),
२५ अष्टकस् पाणिनीयम्	३३	५४ भोजप्रवत्त
२६ वाचस्पत्यम् (बृहदभिज्ञान)	१२	५५ नक्षोदय सटीक
२७ कादम्बरी सटीक	४	५६ इश्य केन कठ प्रश्न सुराज
२८ राजग्रन्थि	१	मारुत्युक्य (सटीक समाध्य)
२९ उत्तुमानचिन्तामणि तथा उत्तुमानदीपिति		५७ छान्दोग्य सटीक रुभाष्य
		५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेत
		५९ (उपनिषद् उभाष्य सटीक

सार्वज्ञवस्तारः

विज्ञानभिष्ठविरचितः
(3 Books)

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागरमहाचार्यण

भंकुतः प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां

संस्कृतीयन्ते सुद्रितः ।

कृष्णदेव ।

প্রিন্ট র শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
নং ২০ বামাপুরলেন্
প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথমজুমদারেরষ্ট্ৰ

R.M.I.C LIBRARY	
Acc No 20617	
Class No.	
Date:	
St. Cat.	✓
Class.	অঞ্চ
Cat.	অঞ্চ
Bk. Card	✓
Checked	অঞ্চ

साङ्गत्यसारः ।

पूर्वभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

महदाख्यः स्वयम्भूर्यो जगद्भुर ईश्वरः ।
सर्वात्मने न मस्तस्मै विश्वे सर्वजिश्वे ॥ १ ॥
साङ्गत्यकारिकया लेशादात्मतत्त्वं विवेचितम् ।
साङ्गत्यसारविवेकोऽतो विज्ञानेत्रं प्रपञ्चते ॥ २ ॥
प्रायः सङ्गलिता साङ्गत्यप्रक्रिया कारिकागणि ।
साऽतोऽत्र वस्तुते लेशात् तदनुक्रांशमात्रतः ॥ ३ ॥
साङ्गत्यभाष्ये प्रकल्पादेः स्वरूपं विस्तरात् भया ।
प्रोक्तं तस्मात् तदप्यत्र सङ्गे पादेव वक्ष्यते ॥ ४ ॥
आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारात् कर्णत्वाद्यखिलाभि-
माननिवृत्या तत्कार्यरागदेवधर्माधर्माद्यनुत्यादात् पूर्वोत्प-
क्षकर्मणां चाऽविद्यारागादिसङ्गकार्युच्छेदरूपदाहेन वि-
प्राकानारन्मकल्पात् प्रारब्धसमाप्तनन्तरं पुनर्जन्माभावेन
विविधदुःखात्मनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतौतिश्रुतिसृति-
डिखिडः । तैत्र शुतयः । अथाऽकामयमानो योऽकामे
निष्कामी न ज्ञस्य प्राणा उत्क्रामत्वौहैव समवलीयन्ति ।
आत्मानं चेद विजानीयादयमस्तीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामादि शरीरमनुसन्धृते ॥
 {यदा सर्वे प्रसुच्यते कामा येऽस्त्र हृदि श्रिताः ।
 {अथ मर्योऽस्त्रो भवत्यत्र ब्रह्म यमश्चुते ॥
 कामान् यः कामयते मन्यमानः
 स कर्मभिर्जायते तत्र तत्र ।
 पर्याप्तकामस्य क्षतामनसु
 इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥
 इत्याद्याः । स्मृतयस्य कौर्माद्याः । यथा कौर्मे ।
 रागदेवादयो दीषाः सर्वे भान्तिनिबन्धनाः ।
 कार्यो ह्यस्य भवेद् दीषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ॥
 तदशादेव सर्वेषां सर्वदेहसंज्ञवः ।,
 इति । मोक्षधर्मे च ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाद्य नोपसर्पत्यर्थुलम् ।
 हीनस्त्र करणेदेही न देहं पुनरर्हति ॥
 तस्मात् तर्पामकाद् रागाद् वीजाज् जायन्ति जन्तवः ।
 इति । ननु रागाभावेऽपि केवलकर्मवशान् नरकादिप्राप्तेः
 कथं रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम् उपपन्नम् । नर-
 कादौ विशेषतो रागाभावेऽपि सामान्यतो रागसत्त्वात् ।
 निषिद्धस्यादिगामिनां स्याद्विरागादेव तप्त्वोहमयनार्थैः
 समालिङ्गनादिरूपनरकोत्पत्तिः । यद्यप्यविद्यास्मिताराग-
 देवभयाख्यं क्षेत्रपञ्चकमेव जग्मादिविपाकारम् कर्मणां
 सहकारि भवति ।
 तदेव सत्त्वः सह कर्मचैति
 लिङ्गं मनो थत्र लिषिक्तमस्य ।

इति शुतावभिमानरागहेषादित्यस्य विषवासनाख्य-
सङ्क्षिप्तामात्मस्यैव जन्मादिविपाकारथे कर्मसंहकारित्व-
सिद्धेः ।

यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।

स्त्रेहाद् हेषाद् भयाद् वाऽपि याति तत्त्वरूपताम् ॥

इत्यादिस्मृतेष्व । तथा च क्लेशमूलः कर्माशयः । सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भीर्ग । इति योगसूत्राभ्यामप्यद्वै तद्वि-
पाकारथे च क्लेशानां हेतुलवचनाच् च । तथाऽप्यविद्या-
स्मितासत्त्वे रागस्याऽवश्यकत्वाद् द्वैषभययोश्च रागमूल-
कत्वाद् राग एव मुख्यतो जन्मादिहेतुतया यथोक्तवाक्यै-
निर्दिश्यते इति । ननु । ० ० ०

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माशि तस्मिन् द्वैषे परावरे ।

इत्यादिशुतेष्वानस्य प्राचीनकर्मनाशकत्वमेवोचितं दाहकत्वं
कथमिष्यते इति चेन् न ।

ज्ञानाभ्युदायकर्मणं तमाहः परिणितं बुधाः ।

इत्यादिवाक्यैर्दाहस्याऽपि शब्देन लाघवाद् दाहपरत्व-
स्यैव नाशादिवाक्ये व्यपि कल्पनौचित्यात् । कर्मणां दाहस्य
क्लेशाख्यसहकार्युच्छेदेन नैषल्यम् । कर्मणां नाशसु
मारव्यभोगान्ते चित्तनाशदेव भविष्यति । अतो लोक-
सिद्धेनाऽविद्यानाशेनैव द्वारेण कर्मफलानुपत्तिसम्भवान्
न ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं गौरवादित्यादिकं योगवृत्तिं
प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तस्माद् विवेकसाक्षात्कारा-
दविद्यांस्मितारागादिकी शनिवृत्तौ विविधदुःखात्मनिहृ-
त्ति रूपपरमपुरुषार्थः सिद्धतीत्युपपत्तम् । तथा च योग-

सूचनाम् । हेयं दुःखमनावतम् । विवेकस्थातिरविष्णवा
हानोपाय इति ।

इति श्रीविज्ञानभिकुविरचिते साङ्केतिकम् ग्रन्थिं तत्त्वादादौ
विवेकस्थातिरकल्पस्थ अरमपुरुषार्थस्य परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽमानामविवेकज्ञानस्य किं स्वरूपं तदृच्यते ।
आत्मा तावत् सुखदुःखाद्यनुभवितेति सामान्यतो लोकप्र-
सिद्धिः । अनात्मा च प्रकृत्यादिर्जडवर्गः । तयोरन्योन्यवैधर्म्येण
परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपेण दोषगुणामकेन हेयो-
पादेयतया पृथक्केन ज्ञानं विवेकज्ञानम् । तथा च श्रुतिः ।
स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्णी न हि गृह्णतेऽश्रीर्थो न हि
श्रीर्थतेऽसङ्गी न हि सञ्चतेऽसितो न व्यथते न रिष्यती-
त्वादि । स्मृतिष्व ।

सोऽथ प्रतिनिवृत्तात्मो गुरुदर्पणबोधितः ।

स्वतोऽन्यां विक्रियां मौक्यादास्थितामच्च सेवत ॥

अथाऽसौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका ।

शुद्धबुद्धस्थभावोऽहमिति त्यजति तां विद्न् ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यः शुद्धत्वेनाऽमनि स्मृते ।

निखिला सविकारेण त्यक्तप्रायाऽहिचर्मवत् ॥

इति । सूचनां च । एवं तत्त्वाभ्यासान् नेति नेतीतित्यागाद्
विवेकस्थिरिति । तत्त्वज्ञानस्य लक्षणं च मात्रये कृतम् ।

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारोऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्वत्तज्ञानेन ज्ञानसुच्यते ॥

इति यद्यप्यन्योन्यमेदज्ञानमेव विवेकज्ञानं तथाऽप्याम्बद्धि-
शेषकमेव समोक्तकारणं भवति । आमा वाऽरै इष्टव्य
इत्यादिशुत्स्मृतिभ्यः । नन्वनामन्याम्बुद्धिरूपा याऽविद्या
पातञ्जलादिष्वृत्ता तस्याः कथमामविशेषकविवेकज्ञान-
नाश्यत्वं प्रकारादिभेदादिति चेत् न । ताष्टशाविद्याया
अनामविशेषकविवेकज्ञानहारेणाऽम्बविशेषकविवेकज्ञा-
ननाश्यत्वादिति । यच्च च योगेन निर्विकल्पकमामज्ञानं
जायते तद् विवेकज्ञानहारैव मोक्षकारणं भवति न तु
मात्रादविद्यानिवृत्तकल्पभावात् । अहं गौरः कर्ता सुखौ
दुःखीत्यादिज्ञानमेव ह्यकिया चंसारानर्थहेतुतया श्रुति-
स्मृतिन्यायसिङ्गाऽतस्याश्च निवर्तिका नाऽहं गौर इत्यादि-
रूपा विवेकस्थातिरेव भवति । समाने विषये याह्वाभाव-
त्वप्रकारकग्राह्वाभावज्ञानत्वेनैव विरोधात् । अन्यथा
शुक्तिनिर्विकल्पकस्याऽपि इदं रजतमिति ज्ञानविरोधि-
त्वापत्तेः । किञ्च यथोक्ताभावज्ञाने याह्वज्ञानविरोधित्व-
स्याऽवश्यकतया निर्विकल्पकज्ञानस्य भ्रमनिवृत्तकत्वं न
पृथक् कल्प्यते गौरवात् । अपि चाऽयाऽत आदेशो नेति
त्रैति न ह्येतमादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यादिशुत्या
विवेकोपदेशापेक्षयोक्तमोपदेशो नाऽस्तीत्युच्यते ।

केवलेवज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्रुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति गीतादिवाक्यै च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसुद्धाते ।
अतोऽविवेकज्ञानमेव सात्रादविद्यानिवृत्या मोक्षहेतुः ।

योगेन केवलात्मसाक्षात्कारसु योग्यानुपलब्धिविभयोपाध्यादिगतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च आहयति ततोऽविद्यानिवृत्तिरिति । एतेन सर्वभूतेषु समताज्ञानमालनः सर्वात्मकत्वादिज्ञानं च श्रुतिसूत्रोर्गीयमानं विवेकज्ञानस्यैव शेषभूतं सवदर्घनेषु मल्लव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षादभिमानानिवर्तकत्वात् । ब्रह्ममोमांसायां त्वयं विशेषो यत् परमात्मविवेकशेषत्वम् । साङ्ख्यशास्त्रे तु सामान्यात्मविवेकशेषत्वमिति दिक् । ननु यथोक्तविवेकख्यातितोऽप्यत्यन्तमविद्योच्छ्रेद्वा न घटते । विवेकख्यातेरविद्याप्रतिबन्धकत्वमात्रत्वेन विवेकख्यातिनाशोक्तरं पुनरभिमानसम्भवात् । शुक्तिरजतविवेकदर्शिनोऽपि कालान्तरे शुक्तौ रजतभ्रमवदिति । मैवम् । दृष्टान्तवैषम्यात् । शुक्त्यादिषु जातेऽपि साक्षात्कारे दूरत्वादिरूपविषयदोषाणां पटलादिरूपकरणदोषाणां चोत्पत्तिसम्भवेन पुनर्भर्मो युक्तः । अनात्मन्याभिमाने त्वनादिवासनैव दोषः सर्वास्तिकनम्भतः जातमात्रस्याऽभिमाने दोषान्तरानुपलब्धेः । सामिथ्याज्ञानवासना यदा विवेकख्यातिपरम्मराजन्यदृढवासनोन्मूलिता तदैव विवेकसाक्षात्कारनिष्ठोच्यते । तत्पूर्वमवश्यवासनालेशतो मिथ्यांशस्य कस्याऽप्यात्मनि भावात् तस्यां च विवेकख्यातिनिष्ठायां जातायां न पुनरभिमानः सम्भवति वासनाख्यदोषाभावादिति तु महद् वेषम्यम् । यद्हि तु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिविम्बनादिकमविवेककारणं दोषदृश्यते तृदा तु तदोषं बाधित्वैव विवेकसाक्षात्कार उदित इति न तस्य पुनर्भर्महेतुलं फलबलेन दोग्यज्ञधर्मासृष्टक-

तस्यैव तस्य दोषत्वकल्पनासम्भवादिति । विवेकस्थाति-
निष्ठा च गौतमादिषु सक्षिता ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ! ।

न हेष्टि सम्बृद्धानि न निवृत्तानि काङ्गति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

इति (गुणातीतो"निवृत्तगुणाभिमानः) अधिकं तु ज्ञानि-
लक्षणमये वच्चामः । नन्वेवमपि विवेकप्रतियोगिपदा-
र्थानामानन्देन प्रातिस्थिकरूपैः सर्वपदार्थेभ्यो विवेकग्रहा-
सम्भवात् कथं विवेकस्थातर्मोज्जहेतुत्वमिति चेन् न । दृश्य-
त्वपरिणामित्वादिसामान्वरूपैर्विवेकग्रहसम्भवात् । तथा
हि । द्रष्टा स्वसाक्षात्काश्येभ्यो भिन्नः प्रकाशकत्वाद् यो
यस्य प्रकाशकः स तस्माद् भिन्नः यथा बटादालोकी वृत्ति-
प्रकाश्याच् च वृत्तिरित्यनुमानेनाऽदावन्तर्द्वयेभ्यो बुडि-
वृत्तितदारूढार्थेभ्यो विवेकतो बुद्धिमात्रौ सिध्यति । कर्म-
कर्ट्त्विरोधश्चाऽनुकूलस्तर्कः । अत्र आबनि व्यभिचारवार-
णाय साक्षात्पदम् वृत्तिहारैवाऽल्लनः स्वविषयत्वात् ।
नन्वत्राऽनुमाने बुद्धिवृत्तिमात्राद् विवेकः सिध्यतु । तस्या
युव साक्षात्पदम् वृत्तिहारैवाऽल्लनः स्वविषयत्वात् न
वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ह्यत्राऽनुमाने लाघवाद् वच्च-
माणतर्कगण्याच् चाऽखिलवृत्तोनां द्रष्टा विभुकूटस्थनि-
त्यैकज्ञानस्वरूपतयैव सिध्यति । यथा नैयाविकानां चितिः
सकर्णुका कार्यत्वादित्यनुमाने लाघवात् कर्तुं रेकत्वनिष्ठ-
त्वादिकं तद्वत् । तत्र विभुत्वं परिच्छिन्नभिन्नलं कूटस्थला-

दिक्लं च परिणामिभित्वादिकमतो बुद्धावनोह्यं-
दृश्यरूपतो विवेकग्रहे सति तदुत्तरात्मानेन परिणामित्वा-
परिणामित्वादिरूपैः सामान्यतोऽप्यामानात्मविवेकग्रहो
घटत इति । अतएत पातञ्जले सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव
मोक्षहेतुतया स्थले स्थले व्यासभाष्ये प्रोक्ता । सत्त्वपुरुषा-
न्यताख्यातिरूपदृग्दृश्यविवेकग्रहोत्तरं यथोक्तरीत्या प्रकल्पा-
दिविवेकग्रहात् । तत्र च सत्त्वशब्दे बुद्धिस्थलेन बुद्धिसत्त्व-
मुक्तमिति । एवं च प्रकल्पादिपदार्थानां विशिष्टज्ञानाभा-
वेऽपि तदिवेकज्ञानं घटते । एतेन दृग्दृश्यविवेकादविद्या-
निवृत्तिरिति प्राचां प्रवादोऽप्युपपादितः । किञ्चाऽत्मा
प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नोऽपरिणामित्वादित्याद्यनुभानैरपि
सामान्यतो दृश्यविवेको द्रष्टवि सम्भवतीति । यत् लाधु-
निका वेदान्तिबृत्वा दृश्यत्वेनैव प्रकल्पादीनां द्रष्टृत्वेन च
प्रकल्पाद्यखिलजडेभ्य आत्मविवेकं मन्यन्ते ।

घटद्रष्टा घटाद्वितः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तथा देहो नाऽहमित्वादिरूपतः ॥

तन् न । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिशुतिभिरात्मनोऽपि
दृश्यत्वात् साक्षाद् दृश्यत्वविवक्षया च प्रकल्पादिरसङ्ग्रहात्
करणद्वारैव तद्व्यर्थनात् । अथैव कल्पनीयं आत्मनो वृत्ति-
व्याप्त्यत्वमेव दृश्यत्वं शुल्यादिभिर्विधौयते न तु प्रकाशत्व-
रूपफलव्याप्त्यत्वम् । स्वयम्प्रकाशस्वरूपस्य प्रकाशापेक्षाद्वि-
रहात् । अतोऽच दृश्यत्वं प्रकाशत्वं तच् चाऽत्मनि नाऽ-
स्मृतिं तदपि तु व्यक्तम् । यथा छाहमित्वाद्यनुभूयमानोऽप्यामा-
न्यत्वाख्यफलव्याप्त्यो न भवतीति भवद्विरुच्यते तद्वैव

बौद्धैरपीथते सुखदुःखादिमत्वे नाऽपि बुद्धिः स्वप्रकाशतया
चैतन्यव्याप्ता न भवतीति । तथा चाऽऽनीव बुद्धावपि
दृश्यत्वासिद्ध्या दृश्यत्वे न रूपेण बुद्धिविवेकोऽत्यन्तापेक्षितो-
ऽपि न सिध्यतौति भाषादिषु चाऽन्यान्यत्र दूषणान्युक्ता-
नौति दिक् । ननु सञ्चवत्वे वं सामान्यरूपेण विवेकग्रहः ।
तथाऽपि सामान्यान्येव बह्वनि सम्भव परिणामित्वसंहत्य-
कारित्वसुखदुःखमोहामकत्वत्तुर्विश्विततत्त्वादैन्यतस्तै-
स्ते रूपैविवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वे ननु गमदीष इति चेन्
न । अभिमानप्रतिबन्धकज्ञानत्वे नैवाऽनुगमादिति । अथैवं
सामान्यरूपेण विवेकस्यैव सर्वाभिमाननिवर्तकतया नाऽहं
देहो नन्दियाणील्यादिप्रत्येकरूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वं
श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथं घटेतेति चेन् न । अवान्तरविवे-
कानां सामान्यविवेकप्रपञ्चमात्रत्वादिति ।

इति श्रीविज्ञानभिज्ञुविरचिते साङ्ग्रहारे मोक्षहेतुविवेक-
सान्त्व स्वरूपस्य परच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परच्छेदः ।

अथ के ते प्रकृत्यादयो येभ्यः पुरुषो विवेचनीय इत्युच्यते ।
प्रकृतिकुङ्कुरहङ्कारौ तथाचैकादशन्दियम् ।
भूतानि चेति सामान्याच्च चतुर्विश्वितरेव ते ॥
इतेष्वे व धर्मधर्म्यमेदेन गुणकर्मसामान्यानामन्तर्भावैः ॥
तत्र प्रकृतित्वं साक्षात् परम्परयाऽखिलविकारोपादानत्वं

प्रकृष्टा ज्ञातिः परिणामस्थाइस्याऽहति भूत्वतेः । प्रकृतिः
भृत्तिरजा प्रकृतिस्थानं तमो मायाऽविद्येस्याहयः प्रकृते
यर्थाद्याः ।

{ ब्राह्मीति विद्याऽविद्येति मावेति च तथा परे ।
(प्रकृतिश्च परा चेति वदन्ति परमर्थयः ॥

इति स्मृतेः । सा च साम्यावस्थयोपलक्षितं सत्त्वादिद्रव्यत्-
यम् । कार्यसत्त्वादिवारणायोपलक्षितान्तम् । साम्यावस्था
च ल्यूनाधिकभावेनाऽभंहननावस्था अकार्यावस्थेति यावत् ।
महार्दादिकं तु कार्यसत्त्वादिकं न कदाऽप्यकार्यावस्थं
भवतीति तद्वाग्वृत्तिः । वैषम्यावस्थायामपि प्रकृतिलक्षि-
द्वय उपलक्षितमित्युक्तम् । “अकार्यमिति तूपलक्षितान्तस्य
निष्कृष्टार्थः । सत्त्वादिगुणवतौ सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृति-
रिति न शङ्कनीयम् । सत्त्वादीनामतद्वर्त्मत्वं तदूपलब्धादिति
साङ्गसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिश्चरूपत्वहेतुना प्रकृति-
धर्मत्वप्रतिपेधात् । योगसूत्रतद्वायाभ्यामपि गुणानामेव
प्रकृतिलक्षवचनाच् च । गुणेभ्य एव कार्योत्पत्तौ तदन्यप्रकृ-
तिकल्पनावैयर्थ्याच् च । प्रकृतेगुणा इत्यादिवाक्यं तु
वनस्य वृक्षा इतिवद् बोध्यम् ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।

इति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यलवचनं तु गुणनित्यतावाक्य-
विरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरमेव । मह-
दादिदृष्टिर्हि गुणवैषम्यात् च्युते । तच् च वैषम्यं सज्ञाती-
यस्तदैनेन गुणान्तरव्याहृत्प्रकाशादिफलोपहितः सत्त्व-
दिव्यवहारर्थोऽयः प्ररिणाम इति । एतेनाऽष्टाविंशतिं तत्त्व-

पचोऽथु पृथग्दिसी अस्त्वा । वैष्णव एव सत्त्वादित्यवहा-
रश्च चुतौ दृश्यते । वैष्णव तम एवेदमय आस तत्परेण रितं
विषमत्वं प्रवाल्येतद् वै रजसो रूपं तद्रजः खल्लोरितं
विषमत्वं प्रयात्वेतद् वै सत्त्वस्त्र रूपमिति । सत्त्वादित्यं
च सुखप्रकाशलाघवप्रसादादिगुणवत्तथा संयोगविभागा-
दिमत्तयाऽना श्रितत्वोपादानत्वादिना च द्रव्यत्वेऽपि पुरु-
षोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च गुणशब्दे नोच्यते ।
इन्द्रियादिवत् । गुणानां सुखदुःखमोहामकत्वप्रवादसु
धर्मधर्म्यमेदात् । मनसः संज्ञल्यामकत्वत् । तत्र सत्त्वं
सुखप्रसादप्रकाशाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतसु सुखात्मकम्-
च्यते एवं रजोऽपि दुःखकालुर्थं प्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधा-
न्यतसु दुःखामकमुच्यते । तथा तमोऽपि मोहावरणस्तम्भ-
नाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतसु मोहामकमुच्यते । त एव ध-
र्मस्ते धारां लक्षणानि भवति । सत्त्वादिसञ्ज्ञा चाऽन्वर्था ।
सतो भावः सत्त्वमुत्तमत्वमिति व्युत्पत्त्या हि धर्मप्राधान्ये-
नोत्तमं पुरुषोपकरणं सत्त्वशब्दार्थः । मध्यमं च रजःशब्दार्थी
रागयोगात् । अध्यमं च तमःशब्दार्थः । अधर्मावरणयोगात् ।
तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकमसङ्गत्यत्यः । लघुत्वादिध-
मैरन्योन्यसाधम्यं वैधम्यं च गुणानामिति साहृप्तवत् ।
अत्र हि सूते लघुत्वादिना बङ्गनां सत्त्वानां साधम्यं तेनैव
रजस्तमोम्यां वैधम्यम् । एवं चलत्वादिना गुरुत्वादिना च
बङ्गनां रजसां बङ्गनां च तमसां तदुभयमुक्तमिति । किञ्च
यदि सत्त्वादित्यमेकैकव्यतिरिव स्थात् तत् चयं विभेदे
वक्तव्यम् । एकदाऽनेकाब्लाष्टादिलक्षित्यवणात् । तथा च

कार्योदाममन्तवैचित्राभ वट्टते । अ च संयोगवैचित्राद्
वैचित्रं योऽदिति वाचम् । विभूता लक्षणाणां गुणानां सतः
संयोगवैचित्रासम्भवत् । इत्यात्मरस्य वाऽप्यच्छेदकीभूत-
स्थापादादिति । तत्पात् सत्त्वादोऽप्यसहायत्क्रिकान्ये व
द्रव्याणि । तेषु त्रिलक्षणं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधि-
चयेण वैशेषिकाणां नवद्रव्यत्वं नवदिति सिद्धम् । तानि च
सत्त्वादीनि यथायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि । अन्यथा
रजसश्चलभावत्ववचनविरोधात् । आकाशकारणत्वस्य च
विभुत्वौचित्यात् । सर्वेषां कारणद्रव्याणां विभुत्वे कार्याणां
परिच्छलत्वानुपपत्तेष्व । नन्वे वं वैशेषिकोक्तान्ये व पाधि-
वाखादीनि प्रकृतिरित्यायांतमिति चेन् न । गन्धादिगुण-
शून्यत्वेन कारणद्रव्येषु पृथिवीत्वाद्यभावतोऽन्नाकं विशे-
षात् । तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु ।

{अव्यक्तं कारणं यत् तत् प्रधानसृष्टिसत्त्वम् ।

{प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥

{शब्दस्यर्थविहीनं तद् रूपादिभिरसंयुतम् ।

{विगुणं तज् जंगलोनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इत्यादिना ।

वैशेषिकाणां कारणद्रव्येषु गन्धाद्यनुमानं तु भाष्येऽस्मां-
भिर्निराकृतम् । यदैव मपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वाद्य-
नेकव्यक्तिरूपत्वेऽपरिच्छलत्वैकलाक्रियत्वसिद्धात्मकतिरिति
मैवम् । कारणद्रव्यस्यरूपप्रकृतित्वेनैवाऽपरिच्छलत्ववच-
न्मात् । नस्यत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् । आकाश-
द्विप्रकृतीनां विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धात्मोपत्तेष्व ।

तथा पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैवेकशब्दार्थत्वात् । अजामेकामिति श्रुतिस्तथाऽवगमात् । अथाऽध्यवसायाभिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाऽक्रियशब्दार्थत्वात् । अन्यथा श्रुतिस्मृतिषृक्तस्य प्रकृतिचोभस्याऽनुपपत्तेरिति । प्रकृतिगताश्चाऽपरै विशेषा भाष्ये द्रष्टव्याः । प्रकृत्यनुभानं चेदम् । सुखदुःखमोहात्मकं महदादिकार्यं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् वस्त्रादिकार्यश्चयादिवदिति । श्रुतिस्मृतौ चाऽत्राऽनुग्रहकस्तर्कः । एवं सामान्यतोऽनुमितायाः प्रकृतेर्विशेषाः शास्त्रादृयोगाच्चाऽनुग्रन्तव्याः अनुमानस्य सामान्यमावविषयकत्वात् । नन्वन्तरेव सुखादिकसुपलभ्यते वाञ्छष्टसुखु सुखादौ किं प्रमाणयेन दृष्टान्तता स्यादिति । उच्यते । अन्तःकरणस्य सुखादिहेतुतया विषयेषु सुखादिकं सिध्यति । न च रूपादिगतोत्तमत्वादिकमेव सुखाद्युत्पादने नियामकम् उत्तमत्वादैर्जातिरूपत्वे नौलत्वपीतत्वादिना जातिसाङ्कर्यापत्तेः । कालादिभेदैरेकस्या एव रूपव्यक्तेः सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च । अतः सुखादिमत्त्वमेवोत्तमत्वादिकम् । किञ्च घटरूपमिति प्रत्ययवत् स्त्रीसुखं चन्दनसुखमित्यादिप्रलयादपि विषये सुखाद्युचितम् । अधिकं तु भाष्ये द्रष्टव्यम् । तदेवं प्रकृतिर्निरूपिता । महत्तत्त्वं निरूप्यते । प्रकृतेः सकाशाद्बुद्धाख्यं महत्तत्त्वं जायते । तस्य धर्मादिरूपप्रकृष्टगुणयोगान् महत्तत्त्वात् तदेव च लक्षणम् । महान् दुर्द्धिः प्रज्ञेत्यद्यस्य तस्य पर्यायाः । तथा चोक्तमनुगौतायाम् ।

महानामा मतिर्विष्णुर्जिंशुः शम्भुष्व वीर्यवान् ।

बुद्धिः प्रज्ञोपलभ्विष्व तथा ब्रह्मा धृतिः सृतिः ॥
यर्थायवाचकैरेतैर्महानामा निगद्यते ।

सर्वतः पाणिपादश्व सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ॥
सर्वतः श्रुतिमांस्तोके सर्वं व्याप्त स तिष्ठति ।

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरच्युः ॥
ज्ञानवल्तस्य ये केविद्विष्वाज्ञितमन्यवः ।

विमुक्ताः सर्वं एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ॥
विष्णुरेवाऽदिसर्गेषु स्वयम्भर्भवति प्रभुः ॥

इति । अच सत्त्वाद्यं श्वयेण महेतो देवताचर्योपाधित्वात्
तदविवेकेन ब्रह्मविष्णुशिवत्ववचनम् । तदुक्तं विष्णौ ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसर्वं विधा महान् ।

इति । मात्स्ये च । —

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।
महानिति यतः स्वातिर्लोकानां जायते सदा ॥
गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्वयो देवा विजज्ञिरे । ०
एका मूर्तिस्त्वयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

इति । अणिमेत्यादिभावनिर्देशो धर्मधर्म्यमेदात् । ब्रह्मगङ्ग-
रापेच्याद्यादौ विष्णुरूपेणैव महानाविर्भवतौति विष्णु-
रेवेत्यद्वैनोक्तम् । इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःमध्ये देन
यर्थिण्टं सद् व्यष्टिजीवानामुपाधिधर्मादियुक्तं क्षुद्रमपि
भवति महत्परागाद् विपरीतमिति साङ्गसूत्रात् ।
महत्तत्त्वस्य प्राधान्येनाऽसाधारणे न चाऽध्यवसायो हृक्षिः
महद्वङ्गारमनस्तितयामकस्यान्तःकरणस्य महत्तत्त्वं वीजा-
वस्त्रेति । अत्र प्रक्षतेमंटुन् महतोऽहङ्कार इत्यादिसृष्टिक्लृप्ते

शास्त्रमेव प्रमाणम् । अनुमानेन सामान्यतः कार्याणां
सकारणकत्वमावस्थिष्ठेः न तु स्थौ भूतादिक्रमो वाऽन्तः-
करणादिक्रमो वेत्येकतरावधारकमनुमानं सम्भवात् ।
स्मर्णलङ्घाभावात् । श्रुतिस्मृत्यनुग्रहीतं यथाकथच्छिष्ठेऽन्तः-
तु महदादिक्रमेऽस्तीति भाष्येऽस्माभिः प्रदर्शितम् । मह-
त्तत्त्वं निरूपितम् । अहङ्कारी निरूप्यते । महत्तत्त्वादह-
ङ्कार उत्पद्यते अङ्गुरात् शाखावत् । तस्य चाऽभिमानवृ-
तिकत्वादहङ्कारसञ्ज्ञा कुम्भकारसञ्ज्ञावत् । तदेव
लक्षणम् । तस्य च पर्यायः कौर्मी प्रोक्ताः ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्ता मन्ता च संसृतः ।

श्राव्या देही च जीवी यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति । स चाऽहङ्कारस्त्विधतया त्रिविधकार्यं हेतुः । तदुक्तं
कौर्मी ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्वैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बूद्ध व ॥

तैजसादिन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिकाद् दश ।

एकादशं मनश्चात्र स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥

भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादेवभवन् प्रजाः ।

इति । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । स्वगुणेन-
न्द्रियवृत्तिषु साहाय्यरूपेणोल्पर्णेण । उभयात्मकं ज्ञानकर्मी-
भयेन्द्रियात्मकम् । अन्यत्रमना अभूदं नाऽश्रौषमित्यादि-
शुत्या मनसो ज्ञानकर्मीभयेन्द्रियसङ्कारित्वस्थिष्ठेऽरिति ।
(एकादशेन्द्रियदेवाश)

* दिग्बातार्कप्रचेतोऽस्त्रिवङ्गीन्द्रोपेष्ट्रमिद्यकाः ।

कव्यः

इति । अहङ्कारी निरुपितः । इन्द्रियादीनि निरुप्यते ।
अहङ्कारादादौ मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाञ्छोत्स्या जायते भावितामनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुप्राणं गम्भजिष्टुचया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादिविन्द्रियादीनां मनोहत्तिरागादि-
कार्यत्वश्वसात् । तत्थाऽहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं दशेन्द्रिया-
णि पञ्चतन्मात्राणि चोत्पद्यते । इन्द्रियतन्मात्रयोष्ठ कार्ये
कारणभावस्याऽभावात् क्रमनियमो नाऽस्ति । तत्रैन्द्रियेषु
नाऽस्त्वदान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावरत् । तन्मात्रेषु
त्वस्ति । स यथा । शब्दतन्मात्राऽवस्थमाणकमेण स्यर्थ-
तन्मात्रं शब्दस्यर्थमियगुणकमेवं क्रमेणैकैकगुणवृद्धया पर-
तन्मात्रत्वयं पूर्वपूर्वतन्मात्रेभ्य उत्पद्यते पातञ्जलभाष्ये
तन्मात्रेषु क्रमेणैकैकगुणवृद्धिवचनात् । तत्थ पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते । तत्राऽहङ्कारात् पञ्चतन्मा-
त्राणां तद्द्वारा भूतानां चोत्पत्तौ क्रमः कूर्मविष्णुदिपुरा-
णेषूक्तः यथा कूर्मे ।

भूतादिसु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ।

आकाशं सुषिरं तन्मात्रुत्पत्तं शब्दतन्मात्रम् ॥

आकाशसु विकुर्वाणः स्यर्थमात्रं ससर्ज ह ।

वायुरुत्पद्यते तन्मात्रं तस्य स्यर्थो गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेणेति । नन्वेवमाकाशादिभूततुष्टयस्याऽपि
तत्खान्तरारम्भकल्पेन प्रकृतिलापस्या केवलविकृतिलिंसि-
द्वान्तधतिरिति चेत् आकाशादीनां स्यर्थादितन्मा-

त्रेष्वहङ्कारोपष्टभूतावेण कारणत्वस्य पुराणेषूक्तवादि-
ति । तदेवं त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिरक्ता । तदपच्च
भूतानि वर्जयित्वाऽहङ्कारं च बुद्धौ प्रवेश्य सम्पदशक्तं लिङ्ग-
शरीरसञ्ज्ञं भवति वज्रेर्षिस्त्रियवदाक्षनोऽभिवृत्तिस्थान-
त्वात् । तच्च सर्वपुरुषाणां सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलय-
पर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव चेहलोकपरलोकयोः संसरणं
जीवानां भवति । प्राणस्य बुद्धेरेव वृत्तिमेद इत्यतो न
लिङ्गशरीरात् पृथक् निर्दिश्यते । तस्य लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्मा-
णि पच्च भूतान्याश्यवित्वादिवदाश्यं विना परमसूक्ष्मस्य
लोकान्तरगमनाभ्यवधात् । इदं च लिङ्गशरीरमातौ स्व-
भूव उपाधिभूतमेकमेव ज्ञायते । तस्यैव विराणाम्यवच्य-
माणस्यूलशरीरवत् । ततस्य व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि
व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंश्चभूतानि ततो विभज्यन्ते ।
पितुलिङ्गशरीरात् पुतलिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण
“व्यक्तिमेदः कर्मविशेषादिति” । मनुनाऽप्युक्तम् ।

तेषां त्वयवान् सूक्ष्मान् षष्ठामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेशाऽममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति । षष्ठामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम् ।
तेषां च स्वयम्भूः स्वलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मान् अत्यान्
न्याममात्रासु स्वांश्चेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः सप्तर्ज-
त्यर्थः । लिङ्गशरीरं निरूपितम् । स्यूलशरीरोत्पत्तिरुच्य-
ते । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्ये ऽहङ्कारोऽहङ्कारस्याऽपि दश-
गुणितस्य मध्ये व्योम व्योम्नोऽपि दशगुणितस्य ० मध्ये
वायुं द्वायोरपि दशगुणितस्य मध्ये तेजः तेजसोऽपि दश-

गुणितस्य मध्ये जलं जलस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये
ष्टथिवी समुत्पद्यते । सैव खूलशरौरस्य वौजम् । तदेव च
ष्टथिवीरूपं वौज्ञमण्डरूपेण परिणमते । तस्याऽपि दश-
गुणितस्याऽण्डरूपस्य ष्टथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुव-
नामकं स्थयभुवः खूलशरौरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते । तेनैव
शरौरेण स्थयभुवूरायण इत्युच्यते । तदुक्तं मकुना स्थय-
भुवं प्रकल्प्य ।

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिस्तज्जुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जाऽदौ तासु वीजमवासृजत् ॥
तदण्डमभवद्वैम सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन जडे स्थं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽये समवर्तते ॥
आपी नारा इति प्रोक्ता आपी वै नरसूनवः ।
ता यदस्याऽयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
इत्यादिनेति । तत एव चाऽदिपुरुषात् व्याष्टिपुरुषाणां
विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आल्मेति
श्रुतिस्मृत्योर्यवक्षियते । अतो न व्यवहारपरतया नारायण
एव सर्वभूतानामाल्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च
स नारायणो विराट्शरीरो स्वनाभिकमलकर्णिकाम्या-
नीयस्य सुमिरोरूपरि चतुर्मुखाख्यस्थयभुवं सृष्टा तद्वाऽन्या-
नपि व्यष्टिशरीरिणः खांवरात्तान् ससर्जे । तथो च स्थर्यते ।
तत्त्वरीरसमुत्पन्नैः कार्यस्तैः करणैः सह ।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गाचेभ्यस्तस्य धौमतः ॥

इति । यत् तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलशील-
चक्षुरादिभ्यस्तु मुखस्याऽविर्भावः अयुते तद् दैनन्दिन-
सर्गेष्वेष कल्पमेदेन मन्त्रव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेष व हि
नारायणशरीरे प्रविश्यैकीभूय सुप्तानां देवातां चतुर्मुखा-
दिक्मेणाऽविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घटते न
त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविश्वेष शयना-
दिति । तदेवं सङ्खेपत्थस्तुर्विश्वतितत्वानि तेषां सृष्टिरूपं
प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद् यस्माज् जायते तस्य तदापू-
रणेनेव स्थितिः ततस्य संहारोऽपि तत्त्वैव भवति ।

{यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते ।}

{लौयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोक्तरोक्तरम् ॥}

इति भारतादिभ्य इति । एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः
स्थूला एव परिणामाश्वस्तुर्विश्वतितत्वानां कूटस्थपुरुष-
विवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्यन्ते प्रतिक्षणपरिणामा
एतेषां स्मर्यन्ते । तथा ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनाऽलक्ष्यविगेन सूक्ष्मत्वात् तत्र दृश्यते ॥

इति । अतश्च सर्वं जडवसु परमार्थतः सर्वदेवाऽसदुच्यते ।
ततंश्च तस्माद् विरच्याऽबैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभि-
द्र्दृष्टव्यः । तदुक्तमनुग्रीतायाम् ।

अव्यक्तवीजप्रभवो बुद्धिस्त्वमयो महान् ।

महाहङ्गारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सद्गापर्थः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

गुणितस्य मध्ये जलं जलस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये
पृथिवी समुत्पद्यते । सैव स्थूलशरौरस्य वीजम् । तदेव च
पृथिवीरूपं वौक्षमण्डरूपेण परिणमते । तस्याऽपि दश-
गुणितस्याऽण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुव-
नाम्नां स्वयम्भुवः स्थूलशरौरं तत्सङ्कल्पादेवोत्पद्यते । तेनैव
शरौरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । तदुक्तं मनुना स्वय-
म्भुवं प्रकल्पत ।

सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिस्तुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जाऽऽदौ तासुं वीजमवास्त्वत् ॥

तदण्डमभवद्दैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन जडे स्वयं ब्रह्मा सर्वस्तोकपितामहः ॥

स वै शरीरौ प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽये समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्याऽयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इलादिनेति । तत एव चाऽऽदिपुरुषात् व्याष्टिपुरुषाणां
विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति
श्रुतिस्मृत्योर्वद्विज्ञयते । अतो न व्यवहारपरतया नारायण
एव सर्वभूतानामात्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च
स नारायणो विराट्शरौरो स्वनाभिकमलकर्णिकास्या-
नीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुखाख्यस्यथुवं सृष्टा तद्वाऽन्या-
नपि व्यष्टिशरीरिणः स्वावरान्तान् ससर्ज । तथा च सर्वते ।

तद्वारीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

द्वितीयाः समजायन्ता गाचेभ्यस्तस्य धौमतः ॥

इति । यत् तु श्रेष्ठशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्र-
चक्षुरादिभ्यश्वतुमुखस्याऽविर्भावः श्रूयते तद् दैनन्दिन-
सर्गेष्वी व कल्पमेदेन मन्त्रव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वी व हि
नारायणशरीरे प्रविश्यैकौभूय सुप्तानां देवातां चतुर्मुखा-
दिक्क्रमेणाऽविर्भावः श्रेष्ठशायिनः सकाशाद् घटते न
त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण शयना-
दिति । तदेवं सङ्खेपतश्चतुर्विश्वितितत्त्वानि तेषां स्फृष्टिरूपं
प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद् यस्माज् जायते तस्य तदापू-
रणेनेव स्थितिः 'ततस्तस्य संहारोऽपि तत्त्वैव भवति ।

{यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते । }
लोयन्ते प्रतिलीमानि जायन्ते चोक्तरोक्तरम् ॥

इति भारतादिभ्य इति । एते च स्फृष्टिसंहाररूपाः
स्फूला एव परिणामाश्वतुर्विश्वितितत्त्वानां कूटस्थपुरुष-
विवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्यन्ते प्रतिक्षणपरिणामा
एतेषां स्मर्यन्ते । तथा ।

निल्वदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनाऽलक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तत्र दृश्यते ॥

इति । अतश्च सर्वे जडवसु परमार्थतः सर्वदैवाऽसदुच्यते ।
तंतश्च तस्माद् विरज्याऽस्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभि-
द्रृष्टव्यः । तदुक्तमनुगीतायाम् ।

अव्यक्तवीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।

मृहाहङ्गांरविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥

मृहाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सद्वापर्यः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मावचः सनातनः ।
 एतज् ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥
 क्षितित्वा चाऽचरतां प्राप्य जहाति स्तु जन्मनौ ।

इति श्रीविज्ञानभिज्ञुविरचिते साङ्ग्रहारसे विवेकप्रतियोगिनो
 प्रलत्यादीनां स्वरूपपरिच्छेदः ।
 इति साङ्ग्रहारस्य पूर्वभागः ।

अष्टोत्तरभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अथ शिष्यैः सुखेनैव अहीतुं पद्यमालया ।
 विवेकस्याऽनुयोग्यात्मा पुरुषाख्यो निरूप्यते ॥ १ ॥
 तत्र सामान्यतः सिद्धो जानेऽहमितिधीवलात् ।
 द्रष्टाऽतो नित्यविभादिधर्मैरेव स साध्यते ॥ २ ॥
 भीक्षा नित्यस्तदर्थत्वात् तत्कर्मीत्पादितत्वतः ।
 महदादिकाराणां सर्वेषामविशेषतः ॥ ३ ॥

{अपि चाऽदृष्टसंस्काराधारत्वाद् वैचरूपतः ।
 {धौरनादिरतोऽस्याद्ब सिद्धो भीक्षुरनादिता ॥ ४ ॥
 स्तु स्वामिभावानादित्वस्ते भीक्षुव्यवस्थितेः ।
 स्तु स्वामिभावानादित्वस्ते भीक्षुव्यवस्थितेः ।
 स्तु स्वामिभावानादित्वस्ते भीक्षुव्यवस्थितेः ।
 स्तु स्वामिभावानादित्वस्ते भीक्षुव्यवस्थितेः ।

अतस्य घटते स्वत्वनाशे कौवल्यमाल्मनः ॥ ६ ॥
 भोक्तुश्चाऽनादिभावस्य विनाशे हेत्वसम्भवात् ।
 न नाशो भोक्तुरस्तीति भोक्ता नित्यो हि सिध्यति ॥ ७ ॥
 जन्मो ज्ञानप्रकाशोऽस्य नित्यले तु न युज्यते ।
 न ह्यप्रकाशे कुचाऽपि प्रकाशोत्पत्तिरीक्ष्यते ॥ ८ ॥
 कार्ये प्रकाशाख्यगुणेऽवयवानां हि तद्गुणः ।
 कारणं तेन नाऽनित्यः प्रकाशो नित्यवसुनि ॥ ९ ॥
 प्रकाशाश्वयसंयोगात् प्रकाशभ्रम इन्धने ।
 आदर्शे चाऽऽवृत्तेभङ्गात् प्रकाशोत्पत्तिविभ्रमः ॥ १० ॥
 तस्मान्विद्यालब्दो ज्ञानं नित्यं वाच्यं तथा सति ।
 लाघवांज् ज्ञानमेवाऽल्मी निरांधारः प्रकल्प्यते ॥ ११ ॥
 अनाश्रिततया द्रव्यं संयोगादेष्व तन्मतम् ।
 अती जानेऽहमित्यादिबुद्धिरप्युपपद्यते ॥ १२ ॥
 पिण्डेऽहस्योहि मूढानां ध्रुवैवाऽनादिदोषतः ।
 संयोगात् तत्र पिण्डे तु ज्ञानवत्क्वमतिः प्रमा ॥ १३ ॥
 सन्तु वाऽधियतात्पत्वजन्मनाशादिबुद्धयः ।
 श्रोत्रस्य नभसीवाऽर्थंज्ञानस्य ज्ञानमात्रके ॥ १४ ॥
 तस्माज्ञानाधवतकेण बाधकाभावतस्थाया ।
 ० शुत्यादिभिस्य नित्याक्षा चिद्रूपेषैव सिध्यति ॥ १५ ॥
 ० तज् ज्ञानं विभु नित्यत्वाद् देहव्यापितयाऽपि च ।
 मध्यले नाशिता हि स्यादण्डे वाऽत्पदेशता ॥ १६ ॥
 विभुत्वेऽपि खधौडत्तेरेव साक्षान्निरीक्ष्यात् ।
 न सर्वत्र मदा सर्वभानं ज्ञाने प्रसञ्चते ॥ १७ ॥
 अर्द्धभूमानं चिताकर्षप्रसिद्धिर्विभ्वो मतो दुष्टैः

हृते रेव चितौ साक्षात् प्रतिबिम्बनयोग्यता ॥ १८ ॥
 अतोऽसङ्केऽपि कूटखचैतन्ये विभुनि भ्रवे ।
 हृतिहारकमेवाऽन्यभानं फलबलान्मतम् ॥ १९ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हृतिजन्मतयाऽखिलः ।
 इत्यैकाधिकरणे न कामादिर्धीषु नाऽस्मसु ॥ २० ॥
 अतोऽन्तःस्थविकाराणां खस्त्रबुद्धिष्वर्णस्यते ।
 कूटख एव सर्वोऽपि चिदाकाशगणः समः ॥ २१ ॥
 निल्वशुद्धो निल्वशुद्धो निल्वमुक्तो निरच्छनः ।
 स्वप्रकाशो निराधारः प्रदोपः सर्वसुषु ॥ २२ ॥
 नन्वे वमेकतैवाऽसु लाघवादात्मनां खवत् ।
 धौष्ठे व सुखदुःखादिवैधर्म्यादिति चेत्र तत् ॥ २३ ॥
 भोगाभोगादिवैधर्म्यैकरूपेऽपि चिह्नणे ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यामुक्ते न मेदसिद्धेः परस्यरम् ॥ २४ ॥
 सुखादिप्रतिबिम्बात्मा भोगोऽप्यस्य न वस्तुतः ।
 तथाऽप्यस्य चितौ भावाभावौ स्यातां हि मेदकौ ॥ २५ ॥
 औपाधिकौ यथा इशामरागौ स्फटिकमेदकौ ।
 खट्टान्तश्च विषमो वैधर्म्यासिद्धितोऽम्बरे ॥ २६ ॥
 इति श्रीविज्ञानभिज्ञुविरचिते माङ्गसारे पुरुषस्त्रूप-
 परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽत्मानात्मवैधर्म्ये गुणदोषात्मके तयोः ।
 वर्त्ये विस्तारतो येन विवेकाऽतिस्फुटो भवेत् ॥ १ ॥

उत्तरभागे हितीयपरिच्छेदः । २३

सामान्यात्मवताकाशे साविध्येरितशक्तिभिः ।

जायते लोयते भूत्वा भूयोऽयं जगद्भुदः ॥ २ ॥

त्रिगुणात्मकशक्तीनां परिणामैरतश्चितिः ।

आधारविधया विश्वोपादानमविकारतः ॥ ३ ॥

यथाऽधारतया तोयं धरोपादानमिथते ।

स्वस्थपार्थिवतन्मात्रद्वारेणैवं चितिर्मता ॥ ४ ॥

अतो जगदुपादानमपि ब्रह्माऽविकारतः ।

कूटस्थनित्यपर्यायपरमार्थसदुच्यते ॥ ५ ॥

स्वाधेत्वात् स्वानुभूत्वा च सिद्धत्वात् परमार्थसत् ।

स्वतः स्थित्यः स्वतः सिद्धग्रा लोके: सन्निति हीयते ॥६॥

प्रतिक्षणविकारेण तैस्ते रूपैरपायतः ।

प्रकृत्यादिरसत् सर्वो जडार्थोऽश्वौ तरङ्गवत् ॥ ७ ॥

यत् तु कालान्तरेणाऽपि नाऽन्यसञ्ज्ञामुपैति वे ।

परिणामादिसमूतां तद् वस्त्रिव्यादिकस्मृतेः ॥ ८ ॥

परार्थाधीनसत्त्वाच्च परटष्ठा च सिद्धितः ।

परतः सन्वसन्वेव तत्परापेक्षया मतः ॥ ९ ॥

सतोऽस्तित्वं तु नाऽसत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।

इति गारुडतश्वैवं सद्मत्त्वव्यवस्थितेः ॥ १० ॥

अंतो न सन्नाऽसदिदं जगत् सदसदात्मकम् ।

असद्विषयकत्वाच्च तस्य धीस्तात्मलिको भ्रमः ॥ ११ ॥

जगदुद्वक्षस्य चैतन्यं सारोऽसारस्तथेतरत् ।

प्रपञ्चस्य खिरांशो हि चितिरेवाऽविकारतः ॥ १२ ॥

तदन्युद्विलं तुच्छमसारत्वादुदीयते ।

तथाऽहृतमसञ्चाऽपि तदपेक्षास्थिरत्वतः ॥ १३ ॥

एवंविधैवाऽप्यसत्ता अन्वासत्ता च दर्शिता ।
 वासिष्ठादौ विस्तरतो यथा लेशात् तदुच्चले ॥ १४ ॥
 स्वप्नो जाग्रत्यमदूपः स्वप्ने जाग्रदसहपुः ।
 स्मृतिर्जन्मयसदूपा सृतौ जन्माऽप्यसमयम् ॥ १५ ॥
 जगन्मयी भास्त्रिरिति न कदाऽपि न विद्यते ।
 विद्यते न कदाचिच्छ जलवुद्धुदवत् ख्यितम् ॥ १६ ॥
 आलैवाऽस्ति परं सत्यं नाऽन्याः संसारटष्ट्यः ।
 शुक्रिकारजतं यद्दृ यथा मरुमरीचिका ॥ १७ ॥
 अस्ति सर्वगतं शान्तं परमामघनं शुचि ।
 अचिन्त्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ १८ ॥
 तत् सर्वं सर्वेषक्तिं सर्वे सर्वाभिकं स्वयम् ।
 यत्र यत्र यथोदेति तथाऽस्ते तत्र तत्र वै ॥ १९ ॥
 आविर्भावतिरोभावमयास्तिभुवनोमेयः ।
 स्फुरक्ष्यतितते वस्त्रिन्दराविव मरीचय ॥ २० ॥
 असल्लेव सतो तोयनदेव लहरी चला ।
 मनसेवेन्द्रजालश्रीर्जागतौ प्रवितन्यते ॥ २१ ॥
 ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयम्भुवा ।
 मनोमयमतो विश्वं यत्राम परिदृश्यते ॥ २२ ॥
 यो ह्युद्धमतिमूर्ढो रुढो न वितते पदे ।
 वच्छसारमिदं तस्य जगदस्वयसदेव सत् ॥ २३ ॥
 अब्दुत्पद्मच्य कनके कानके कटके यथा ।
 कटकज्ञसिरेवाऽस्ति न मनागपि हेमधीः ॥ २४ ॥
 तथाऽङ्गच्य पुरागारनगनारीन्द्रभासुरा ।
 इयं दृश्वद्विवाऽस्ति न त्वन्या परमार्थद्वक् ॥ २५ ॥

इत्यादिवाक्ये वर्णसिष्ठे नाऽत्यन्तासत्यतोदिता ।
 अगतोऽपरवाक्यैर्हि सत् कार्यं प्राकृतं मतम् ॥ २६ ॥

{ नामरूपविनिमुक्तं यस्मिन् सन्तिष्ठते जगत् ।
 { तमाङ्गः प्रकृतिं केचिच्चायामेकोऽपरे खण्डः ॥ २७ ॥

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
 यथा स्थिता चितेरन्तस्तथैयं जगदावली ॥ २८ ॥

प्रकृतिवततिर्व्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला ।

इत्यादिवाक्यैः साङ्घरीयसल्कार्याद्युपवर्णनात् ॥ २९ ॥

इति श्रीविज्ञानभिज्ञुविरचिते साङ्घरकारे आकानामनोः
 सत्यसत्यत्वैर्धर्मपरिच्छेदः ।

अथ हृतीयः परिच्छेदः ।

तदेवमामनः सत्ता इश्चिताऽन्यविलक्षणा ।
 अथ चिद्रूपतां वस्त्रे बुद्धिवृत्तिविलक्षणाम् ॥ १ ॥

अनुभूतिश्चितिर्बोधी वेदनं चोचते पुमान् ।
 वेद्यं जडं तमोऽज्ञानं प्रधानादिकमुच्यते ॥ २ ॥

{ वेदनं वेद्यसम्बन्धादेव वेच्चभिधीयते ।
 { यथा प्रकाशसम्बन्धात् प्रकाशोऽपि प्रकाशकः ॥ ३ ॥

यथा वाऽयौग्रागेण भानमर्थस्य भासकम् ।
 एवं वेदोपरक्तस्याऽस्त्रांशस्याऽधारतांश्चिनि ॥ ४ ॥

असैङ्गायां चितौ वेदोपराशोऽयं न धीष्वित ।

किन्तु साक्षाद् हारतो वा चिति तवतिविम्बनम् ॥५॥
 वाञ्छं वृत्तास्यकरणाभावाद्गुपशमतः ।
 चितिनैवेष्टते चेत्यं विभुतेऽपि च सर्वतः ॥ ६ ॥
 तथा चिदपि वृत्तास्यकरणाभावतोऽर्थवत् ।
 खगोचरां वृत्तिस्तुते तिष्ठत्यज्ञातसत्या ॥ ७ ॥
 तदेवं चित्रिराकारा प्रकाशाकाशरूपिणी ।
 तिष्ठत्यव्यक्तरूपा च मोक्षादौ वृत्तभावतः ॥ ८ ॥
 बहिरुत्तिसु साकारा परिच्छिदा च दीपवत् ।
 व्यक्ता च सर्वदा तद्दसङ्गा चण्डभङ्गरा ॥ ९ ॥
 जडा च परदृशत्वाद् घटदोपादिवृत्तता ।
 इत्तेः प्रकाशता लर्याकारत्वादक्षतैव हि ॥ १० ॥
 यथाऽस्याकारतार्हत्वाटादर्शस्त्वयकाशकः ।
 सर्वाकारत्वयोग्यत्वात् सैवं सर्वप्रकाशिका ॥ ११ ॥
 न पुनर्ष्वत्तिदृष्टूलं चितस्तद्विद्रष्टृता ।
 वृत्तेर्थतो गौरवं स्याद् हयोर्ज्ञाटत्वकल्पने ॥ १२ ॥
 बुद्धारूढं खन्यवसु तद्वारा प्रतिविम्बितम् ।
 पश्यत्वनुभवो नाऽन्यो द्रष्टा बुद्धादिकोऽखिलः ॥ १३ ॥
 इत्येवं बुद्धिवृत्तिभ्यो वैलक्षण्यं चितीरितम् ।
 चिदचित्तास्यवैधम्ये देहादिभ्यः स्फुटन्त्वदम् ॥ १४ ॥
 अब्योन्यप्रतिविम्बेन सारूप्याद् वृत्तिभोधयोः ।
 बोधव्यवहृतिर्हन्त्तौ लोहेऽग्निव्यवहारवत् ॥ १५ ॥
 नैवाऽस्यबुद्धाशक्योऽयं विवेको वृत्तिभोधयोः ।
 तार्किका यत्र समूढाः साङ्गानां श्रेष्ठता यतः ॥ १६ ॥
 विज्ञानवादिनो बौद्धा वृत्तिभोधाविवेकतः ।

ज्ञाता आत्मश्रुतौ मूढ़ा मेनिरे ज्ञाणिकां चितिम् ॥१७॥
 सत्त्वपुंसो विवेकोऽयं हृत्तितद्विधरूपयोः ।
 नाऽशक्यः सुधियां यद्वद्सानां शीरनीरयोः ॥ १८ ॥
 एतदन्तश्च संसारो मोक्षस्तत्रैव संस्थितः ।
 यद् हृत्तिभ्यो विवेकेन तद्विधस्याऽवधारणम् ॥ १९ ॥
 सर्वोऽप्यनुभवं वेद न कश्चिदपि वेदताम् ।
 विवेकमात्रमस्मिन् हि भासमानेऽप्यपेक्षते ॥ २० ॥
 आत्मा विवेकुं वाह्नार्थं न शक्यो हृत्तिमिश्रणात् ।
 अतो हृत्ती विवेकव्यो हृत्तिबोधतयैव सः ॥ २१ ॥
 यथा बुद्धया विवेकाहीं नाऽग्निरङ्गारमिश्रणात् ।
 सोऽङ्गारे तु विवेकाहीं काष्ठदण्डृतया स्फुटम् ॥२२॥
 अतएव श्रुतौ स्वप्ने दृश्यहृत्तिविवेकतः ।
 स्वदंज्योतिःस्वरूपेण तस्या द्रष्टा प्रदर्शितः ॥ २३ ॥
 साक्षात् प्रकाशो यो यस्य स तद्विक्षो मतो बुधैः ।
 घटादिभ्यो यथाऽलोक आलोकाच्चाऽपि हृत्यः ॥२४॥
 हृत्तीः साक्षात् प्रकाशत्वादतोऽनुभवरूपकः ।
 हृत्तिभ्यो भिन्न आत्मेर्ति शीघ्रो मार्गः स्वदर्शने ॥२५ ॥
 एवमादिप्रकारेण बुद्धिसत्त्वप्रकाशतः ।
 विलक्षणतया सिद्धिश्चकाशोऽस्य भासकः ॥ २६ ॥
 स्वप्नदेहादिदृष्टान्ते स्वस्माच्छ्रुत्यादिदर्शितैः ।
 जाग्रहेत्तद्विवार्थेभ्यश्चितिर्भिन्नतया मता ॥ २७ ॥
 स्वप्ने देहादिकं सर्वं चिद्विक्षुं चिति भासते ।
 जाग्रत्येवं विशेषसु यद् वाह्नमपि भासते ॥ २८ ॥
 स्वप्ने मनोमयत्वाच्च साक्षाच्चिद्विषयोऽचिलम् ।

करणहारतो वाह्णि चितो वाग्रति गीचरः ॥ २७ ॥
 सर्वं देहादिकं स्वप्नजाग्रतोरेकरूपतः ।
 भाति चिदव्योन्निनाऽत्रार्थवाह्णात्मभेदतो भिदा ॥ २० ॥
 चिदव्योन्निनासनातो धीः प्रमाणाद् वाऽर्थरूपिणी ।
 ततचितोऽर्थभानं यत् तत् सर्वं स्वप्नजाग्रतोः ॥ २१ ॥
 तदिदं स्वानुभूत्यैव प्रोच्यते न परोक्षतः ।
 स्वप्नश्चात्मसदृशो नोपायोऽस्याऽत्मदर्शने ॥ २२ ॥
 सुषुप्ती हि यथा स्वप्ने स्वात्मन्येवेक्षते ॥ खिलम् ।
 आत्मानं चैकदेशस्य मन्यते जागरे तथा ॥ २३ ॥
 सुषुप्तिरात्मनस्त्वच्च स्वरूपावस्थितेसादा ।
 जाग्रत्स्वप्नौ मायिकौ तु सृष्टासारूपतो धिया ॥ २४ ॥
 {बुद्धिः सुषुप्तिस्तमसाऽवरणं तदिलक्षणा ।
 {चितिः सुषुप्तिवृच्यास्याऽश्यावरणगून्यता ॥ २५ ॥
 पूर्णः कूटस्थनित्यश्च स्वस्वधीमात्रवृत्तिटक् ।
 वृस्थास्यदृश्यविरहात् सर्वदा नेक्षते पुमान् ॥ २६ ॥
 वृत्तिरेण्यथा बोधस्थया सर्वत्र सर्वदा ।
 वृथैव तप्यते मूढैर्व्ययनाशादिनाऽत्मनः ॥ २७ ॥
 दुःखभोगमहारोगनिदानं देहग्रहिनी ।
 बुद्धिनं त्यज्यते मूढैर्महानिद्रासुखं यतः ॥ २८ ॥
 अनादिबुद्धिगार्हस्थं विवेकस्यज्यते न चेत् ।
 न मोक्षी वाह्णसत्यासादिहाऽसुचाऽसुखं परम् ॥ २९ ॥
 समचिन्मात्ररूपेषु स्वपरात्मसु सर्वदा ।
 पुद्धिमात्रविवेकेन स्वपरादिभिदा सुषा ॥ ३० ॥
 चिन्मात्रे मिर्गुणे स्वामिन्यारोप्यैवाऽत्मकर्त्तारा ।

स्वाम्यवज्ञापराधेन वधते धीः स्वकर्मभिः ॥ ४१ ॥

साधो तु धीः पतिं हृषा यायातथेन तत्परा ।

इहाऽनन्दमयी चाऽन्ते पतिदेहे लयं व्रजेत् ॥ ४२ ॥

नाहं कर्ता सुखी दुःखी चिन्मात्राकाशरूपकः ।

एवं नाथं चिन्तयन्ती न पत्युर्दुःखभीगदा ॥ ४३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिज्ञुविरचिते साङ्घारकारे आत्मानात्मनो-

चिद्चित्तवैधर्यं परिच्छेदः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

इत्येवमात्मनः प्रोक्तो बुद्धादिभ्यो विलक्षणः ।

चित्रकाशीऽसुनाऽनन्दरूपता वक्षते तथा ॥ १ ॥

दुःखः कामसुखापेता सुखं दुःखसुखात्ययः ।

इति सृतेः सुखात्मयं नित्यनिर्दुःखताऽत्मनः ॥ २ ॥

परिभाषावलाद् रूढिवाधः सर्वत्र सम्भवः ।

अन्यथा परिभाषेयं मोक्षशास्त्रे भवेद् वृथा ॥ ३ ॥

वहा परोक्षवादेन परमप्रियतासये ।

रूपिका सुखगीः पुंसि विभूत्वात्यै खशब्दवत् ॥ ४ ॥

नाऽनन्दं न निरानन्दनित्यादिशुतिभिः स्फुटम् ।

आत्मन्यानन्दरूपत्वनिषेधाद् यक्तिमयुतात् ॥ ५ ॥

उपासाद्यर्थशुन्यत्वात्तेति नेति शुतेस्तथा ।

निषेधवाक्यं बलवद् विधिवाक्यादिति स्थितिः ॥ ६ ॥

निर्निरानन्दमिति च स्वोपाध्यानन्दभीकृताम् ।
 स्वामिलकरूपिणीं वक्त्रे न निर्षन इतीव हि ॥ ७ ॥
 प्रेमोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादिति शुल्या सुखादपि ।
 उक्ता आत्मा प्रियस्तस्य सुखलोक्तिष्ठ नोचिता ॥ ८ ॥
 आनन्दाद्याः प्रधानस्य इति वेदान्तसूत्रतः ।
 वेदान्तेऽपि न सिद्धान्त आत्मनः सुखरूपता ॥ ९ ॥
 विस्तराद् ब्रह्ममीमांसाभाष्टेऽस्माभिः परीक्षितम् ।
 चितेरसुखरूपत्वं प्रेमा व्याख्यायतेऽधुना ॥ १० ॥
 } मा न भूवमहं शशद् भूयासंमितिरूपकः ।
 } निर्निमित्तोऽनुरागी यः स प्रेमा परमाच्चिति ॥ ११ ॥
 अन्याशेषतया बुद्धेः स्त्रेहौऽयं न सुखेष्वपि । १०६ ॥
 अतः प्रियतमः स्वात्मा नाऽन्योऽतो ह्यधिकः प्रियः ॥ १२ ॥
 आत्मलेनाऽत्मनि प्रेमा न सुखलाद्यपेक्षते ।
 अहं स्यामिति चेद् यस्मात् सुखं स्यामिति नेष्यते ॥ १३ ॥
 तथा च सुखतादुःखाभावते वाऽत्मताऽपि च ।
 प्रेमणि प्रयोजिका सिद्धा स्वतःप्रेमात्मतैव तु ॥ १४ ॥
 तस्माद् वसुत आत्मैव प्रियो नौपाधिकलतः ।
 औपाधिकीतरप्रौतिरस्थिरत्वाच्च ताच्चिकी ॥ १५ ॥
 प्रीतिरन्यत्र चाऽनिल्याऽविवेकाद्यैः सुखादिषु ।
 आत्मप्रीतिसु निल्याऽतो निल्यानन्दः पुमान् मतः ॥ १६ ॥
 आत्मनः प्रियतां बुद्धिर्द्विष्टि पश्येत् समाहिता ।
 सर्वांतिशायिनौ तर्हि सुखाद्यौ किं न मर्जन्ति ॥ १७ ॥
 प्रियदर्शनतो बुद्धिः सुखं लोकिषु दृश्यते ।
 अतोऽनुभेदं परमप्रियदर्शा परं सुखम् ॥ १८ ॥

आत्मार्थं लेन सर्वैत्र प्रीतिरात्मा स्वतः प्रियः ।
 इर्गत शश्चक्षुतिः प्राह्व आत्मदृष्टिविधिस्या ॥ १८ ॥

। ततोऽयनुपमं ज्ञेयं प्रियात्मेत्तरातः सुखम् ।
 भुज्जते तत् सुखं धीरा जीवन्मुक्ता महाधियः ॥ २० ॥

अन्तरात्मसुखं सत्यमविसंवादि योगिनम् ।
 अपश्यन् क्षपणी वाह्नसुखार्थी वच्चितो जनः ॥ २१ ॥

सुखाश्या वहिः पश्यन् देहो हीन्द्रियरन्ध्रकौः ।
 वातायनैर्गृहीत्वाऽन्तः सुखं वेत्ति न वाह्नाटक् ॥ २२ ॥

दुःखलभ्यान् दुःखमयान् परिणामेऽतिदुःखदान् ।
 विषयोऽप्यान् सुखाभासान् धिक् स्वात्मसुखरोधकान् ॥ २३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिज्ञुविरचिते साङ्घसारे आत्मानात्मनोः
 प्रियाप्रियत्वैर्धर्मपरिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

परिच्छेदव्येष्टोक्तं सच्चिदानन्दरूपकम् ।
 गीयसानं शुतिस्मृत्योरात्मनो लक्षणव्रयम् ॥ १ ॥

तद्वै परीत्यमन्येषां लक्षणं चेरितं स्फुटम् ।
 आभ्यां तु गुणदोषाभ्यां विवेको दोषहृत् परः ॥ २ ॥

नैर्गुण्यसंगुणत्वादिवैधर्म्याख्यपराख्यपि ।
 बङ्गनि वच्ये सङ्खे पात् पुम्प्रक्षत्योरतः परम् ॥ ३ ॥

धियोऽर्थाकारया हत्या जनित्वात् सुखादयः ।

सामानाधिकरणे न कल्प्यन्ते लाघवाद् धियाम् ॥४॥
 { महदादेवजडस्तेन तद्वितुश्च जडो मतः ।
 { कार्यकारणसाजालं दृष्टं लोके हि सर्वतः ॥ ५ ॥
 अत आत्मा बोधमात्रतया सिध्यति लाघवात् ।
 गुणाः सर्वे प्रकृत्यादेविकाराश्वितरेऽखिलाः ॥ ६ ॥
 आत्मा तु निर्गुणस्तद्वितुश्च मतो दुधैः ।
 चित्तेः कूटस्थसञ्ज्ञा तु स्थिरत्वाद् गिरिकूटवत् ॥ ७ ॥
 लेपये तरसम्बन्धे लद्यपैरुपरताता ।
 यथा विषयसम्बन्धाद् बुद्धौ भवति वासना ॥ ८ ॥
 भाण्डादौ द्रव्ययोगाच्च तत्तद्रव्यस्य वासना ।
 लेपहेतुश्च सम्बन्धः सङ्गः सम्बन्धिचाऽच्छन्नम् ॥ ९ ॥
 { अतो निरञ्जनोऽसङ्गो निर्लेपश्चीच्यते पुमान् ।
 { नभः पुष्करप्रदादिष्टाल्तैः परमविभिः ॥ १० ॥
 चित्तात्रानन्तशक्त्यव्यौ पुमर्थपवनेरिताः ।
 सत्त्वादिशक्तयो यान्ति विश्वबुद्धुदरूपताम् ॥ ११ ॥
 अत ईश्वरिदाल्मैव जगतः सन्धिधानतः ।
 मणिवत् प्रे रकत्वेन जडानामयसामिव ॥ १२ ॥
 पुमानेव जगत्कर्ता जगद्वर्तीऽखिलेश्वरः ।
 स्वाम्यर्थे भृत्यवद् यस्माज्जडवर्गः प्रवर्तते ॥ १३ ॥
 करणानि च देहेषु राजार्थमसिकारिवत् ।
 भीम्यजातं मनोमन्त्विष्यर्पयन्ति स्वभावतः ॥ १४ ॥
 तैर्भीम्यै युक्तमात्मानमावेदयति धीश्विति ।
 ईक्षामाचेण तद्विभृत्वे राजेवाऽमाऽखिलेश्वरः ॥ १५ ॥
 धनादेरीश्वरो देहो देहस्येन्द्रियमीश्वरम् । ।

इन्द्रियस्येष्वरी बुद्धिर्बुद्धेरात्मैश्वरः परः ॥ १६ ॥
 कूटस्थस्येष्वरस्याऽन्यो नाऽस्ति प्रेरक इत्यतः ।
 ईश्वरस्याऽवधित्वेन द्रष्टा वै परमेश्वरः ॥ १७ ॥
 अन्यस्याऽगन्तुकैश्वर्यं बहुव्यापारसङ्कुलम् ।
 निर्बापारस्य निर्दीषमनाद्यैश्वर्यमात्मनः ॥ १८ ॥
 सर्वशक्तिमयो द्वात्मा शक्तिमण्डलताण्डवः ।
 संसारं तत्रिवृत्तिं च माययाऽप्नोति हेलया ॥ १९ ॥
 सर्वातिशयि निर्दीषमैश्वर्यमिदमात्मनः ।
 पश्यतो योगिनो ब्राह्मण्यैश्वर्यं दृशायते ॥ २० ॥
 { वाह्नस्याऽमीच्यते देहो देहस्याऽमे निद्याणि च ।
 { बुद्धिरात्मैन्द्रियान्तस्यं बुद्धेरात्मा तु चिन्नमः ॥ २१ ॥
 अत आत्मावधित्वेन परमात्मोच्यते चितिः ।
 तथाऽन्तःकरण्यैर्योगाज्ञीव इत्युच्यते चितिः ॥ २२ ॥
 अविद्याकार्यरहितः परमात्मैति च सृतिः ।
 यस्य यद् व्यापकं तस्य तद्ब्रह्मात्मो धरादिकम् ॥ २३ ॥
 प्रकृत्यन्तं भवेद् ब्रह्म स्वस्वकार्याद्यपेक्षया ।
 सेष्वरे साङ्गवादेऽपि चितरेवाऽनुमन्यते ॥ २४ ॥
 परे वा परमात्मादिकं तु न जडे क्वचित् ।
 अध्यक्षव्यापकत्वाभ्यां परं ब्रह्म तु चितनः ॥ २५ ॥
 तस्याऽध्यक्षं व्यापकं च न हेतुविधयाऽस्ति हि ।
 असङ्गात्मा नभोराश्चिरविभक्तैकरूपकः ॥ २६ ॥
 { श्रौतश्चिह्नविज्ञानघनात्मघनसंज्ञकः ।
 { पूर्वाश्रस्याऽनपेक्षत्वात् स्वस्य द्रष्टृतयाऽपि च ॥ २७ ॥
 { स्वप्रकाशः पुमानुक्त इतरे तद्विलक्षणाः ।

भीगोऽभ्यवहृतिः सा च कूटस्य नाइस्ति धीष्विव ॥२८॥
 {धीहृतिं प्रतिविम्बाख्यगौणभोगा तु भोक्तृता ।
 {साक्षाद् धीहृतिं द्रष्टव्याद् बुद्धिसाक्षुचते पुमान् ॥२९॥
 विना वि कारं द्रष्टव्यात् साक्षी तूक्षोऽखिलस्य सः ।
 चैत्योपरागरूपत्वात् साक्षिताऽप्यध्रुवा चितः ॥ ३० ॥
 उपलक्षणमेवेदमपि व्याहृतये जडात् ।
 अतः पुमाननिर्देशोऽणुश्च सूक्ष्मश्च कथ्यते ॥ ३१ ॥
 विना दृश्यमदृश्यत्वादव्यक्तशोचते स्वतः ।
 {अट्टश्चो दृश्यते राहुर्गर्हौतेन यथेन्दुना ॥ ३२ ॥
 {अट्टश्यं चाऽस्यमादर्थं चित् तथा स्वस्त्रुदिषु ।
 चिति विश्वस्य सङ्गच्छे द् विश्वं भासेत सर्वदा ॥ ३३ ॥
 विश्वाधारोऽप्यतः शून्यमिति चिह्नीयते खवत् ।
 दृश्यदोषान् सृष्टाबुद्धिर्दृष्ट्यारोप्य निर्मले ॥ ३४ ॥
 आदर्थं मलवद् व्योम्नि दीषदृश्या तु तप्यते ।
 वस्तुतविष्ट नाइस्त्वे व मलो दृश्याश्रितः सदा ॥ ३५ ॥
 अतश्च निर्मलः स्वस्यो निर्दोषशोचते पुमान् ।
 {सज्जातीविषु वैक्षम्यं लक्षणा नाइस्ति यद् भिदा ॥ ३६ ॥
 {अत आक्षा समः प्रोक्तं एकरूप्याच्च सर्वदा ।
 देहाध्यक्षतया देही पुर्यभिव्यक्तिः पुमान् ॥ ३७ ॥
 एकाकिलादहितीयः केवलशोचते तु सः ।
 चिच्छक्षयप्रतिबन्धे न प्रोचतेऽनाहृतः पुमान् ॥ ३८ ॥
 सर्वस्वामितया चाऽक्षा क्षेवज्ञः क्षेववेदनात् ।
 हृत्सरोवरधीपद्मदलहृतिषु लौलया ॥ ३९ ॥
 चरन्निवाऽनन्दमौनान् भुज्ञानो हंस उच्यते । ।

इकारेण वहिर्याति सकारेण विश्नुं पुनः ॥ ४० ॥
 प्राणवृत्थाऽनये चाऽपि प्राण्याका हंस उच्यते ।
 शरौरागारहृदव्योमगुहायां बुद्धिभार्यया ॥ ४१ ॥
 व्यज्यमानस्तया सार्धं स्वपत्रिव गुहाशयः ।
 चिगुणाकमायां स्वां साक्षिधात् परिणामयन् ॥ ४२ ॥
 मायीति कथते चाऽऽमा तत्कृतानुत्वेषष्ठक् ।
 खात्येकादश भूतानि पञ्चैतानि तु षोडश ॥ ४३ ॥
 मुं सः कलास्तत्त्वतस्तु निरंशत्वात् स निष्कलः ।
 अहंशब्दः खामिवाचौ स्वामी साक्षी तु चेतसः ॥ ४४ ॥
 अतोऽहमिति शब्देन चिमाच्रं प्रोच्यते बुधैः ।
 सर्वेष्वरः सर्ववेत्ता सर्वेकर्त्तृऽदयः पुमान् ॥ ४५ ॥
 सामान्यादुच्यते यद्दुर राजा सर्वनराधिपः ।
 आत्मादैतस्य सूक्ष्मेण जातिमाचेण वर्णनात् ॥ ४६ ॥
प्रलये हि विजातीयदैतशून्यत्वमामनाम् ।
 { असङ्गत्वान्नित्यशुद्धो नित्यबुद्ध्यं चित्त्वतः ॥ ४७ ॥
 { नित्यमुक्तस्तथा नित्यनिर्दुःखत्वात् पुमान् मतः ।
 इत्यादिगुरुशास्त्रोक्तदिशा खानुभवेन च ॥ ४८ ॥
 वैधर्म्यादात्मनोऽनात्मविवेकः क्रियतां बुधैः ।
 परिच्छेदचतुष्कोणे पुम्प्रकृत्योः सुविस्तरात् ।
 वैधर्म्यं गण उक्तोऽयं ध्यायिनामाशु सुकिंदः ॥ ४९ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्गसारे आङ्गयै धर्म-
 गच्छपरिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

विवेकमेव सद्युक्त्या मत्वा तदनुभूयते ।
 राजयोगं यथा कुर्यात् समासेन तदुच्यते ॥ १ ॥
 अशक्तो राजयोगस्य हठयोगिऽधिकारवान् ।
 वासिष्ठे हि वसिष्ठाय भुमुखे नैवमौरितम् ॥ २ ॥
 ज्ञानाद्वन्ती राजयोगे प्राणायामासने हठे ।
 मुख्ये तेऽङ्गतयाऽन्योन्यं सेव्ये शक्त्यनुसारतः ॥ ३ ॥
 विषयेऽनन्तदोषा ये श्रुतिस्त्रुतिसमौरिताः ।
 त आदौ परिद्रष्टव्याश्चित्तस्यैर्याय योगिर्भिः ॥ ४ ॥
 कामवौजान्यनन्तानि संम्परोहन्ति यद्बृद्धि ।
 तत्राऽटवौनिमे ज्ञानपुण्यशस्यं न वर्धते ॥ ५ ॥
 दोषदृष्ट्यग्निसन्दर्भे कामवीजे तु चितसि ।
 गुरुशास्त्रहलैः कष्टे सुक्षेत्रे तदिवर्धते ॥ ६ ॥
 सल्लेखसत्तां प्रचुरां तथा रम्ये वरम्यताम् ।
 सुखेषु प्रचुरं दुःखं पश्यन् धौरो विरज्यते ॥ ७ ॥
 ब्रह्मलोकोऽपि नरको विनाशमेधपूरितः ।
 युक्तश्च स्वाधिकैरन्यैस्त्रै गुण्यादपि दुःखयुक् ॥ ८ ॥
 तत्रत्वैरपि मुक्त्यर्थं यत्यते अस्यमौरुभिः ।
 अतो च्छेयः समासेन लोकः सर्वोऽपि दुःखयुक् ॥ ९ ॥
 इदं मे स्यादिदं मा स्यादितीच्छाव्यष्टितं मनः ।
 स्वभावात् तेन विश्वेयं दुःखं चिन्तेन सङ्गतिः ॥ १० ॥
 'सुखं सुषुप्तिः परमा दुःखं' विषयवेदनम् ।

उत्तरभागे षष्ठपरिच्छेदः ।

३

सुखदुःखसमासोऽयं किमन्यैवेहुभाषितैः ॥ ११ ॥
तस्मादनर्थानर्थाभान् परोच्य विषयान् सुधौः ।
उत्सृजेत् परमार्थर्थी बालरम्यानहीनिव ॥ १२ ॥
इत्यादिकानन्तदोषटक्ष्या रागस्य तानवे ।
मायाविवेकतः शुद्धमात्रानं चिन्तयेत् सदा ॥ १३ ॥
इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुशाऽपि न शक्यते ।
उदासीनस्याऽत्मतत्त्वं खयमेव प्रकाशते ॥ १४ ॥
बुद्धिवोधात्मकी बुद्धिसाक्षी बुद्धैः परो विभुः ।
कूटस्थोऽहं चिदादिल्य ईल्ये कायोऽतुचिन्तयेत् ॥ १५ ॥
वृत्तिबीधी घटच्छिद्रमिव नाश्वल्य द्रैच्यते ।
(वस्तुतो वृत्तिबीधोऽहं पूर्णो व्यीमवदक्षयः) ॥ १६ ॥
अन्तर्याम हृश्यते सर्वं तद् बुद्धैऽप्तिरुच्यते ।
तेभ्यो दुःखात्मकेभ्योऽहं साक्षात् तदोचिता प्रश्नक् ॥ १७ ॥
कर्मकर्त्तविरोधो हि वृत्त्या वृत्तिप्रकाशने ।
वृत्तिधार्मकत्वं च गौरवादिति निश्चितम् ॥ १८ ॥
द्वर्षशोकभयलोधलोभमोऽहमदैस्तथा ।
द्वे घाभिमानकार्पणनिद्रालस्यमरादिभिः ॥ १९ ॥
धर्मधर्मैश्च सम्पूर्णा बुद्धिर्दुःखमयो तु मे ।
आत्मानं दर्शयत्वे व भास्तरायेव रोगणः ॥ २० ॥
अहं सर्वं शान्तं परमात्मघनं शुचि ।
अचिन्त्यचिन्त्यात्रनभो विखदर्पणमक्षयम् ॥ २१ ॥
निरञ्जनं निराधारं निर्गुणं निरुपद्रवम् ।
निर्विशेषं सजातोयात् समस्तार्थात्मासकम् ॥ २२ ॥
ब्रह्मविष्णुमहेश्वाद्याः स्यावरान्ताथ चेतनाः ।

अवैधम्यात्मकाभेदादहमित्यनुचिन्तयेत् ॥ २३ ॥

अहमन्ये च पुरुषाः समचिदव्यीमरूपिणः ।

अत आत्मैक एवाऽहमिति श्रुतिषु गौयते ॥ २४ ॥

इति पश्चन् स्वभोगैश्च योगो विश्वं प्रपूजयेत् ।

आत्मयागोऽप्ययं प्रोक्तः श्रुत्युक्तः साङ्ग्रहयोगिनाम् ॥ २५ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽमनि ।

समं पश्चनात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ २६ ॥

इत्येवं मनुनाऽप्यात्मयागो ज्ञानाङ्गमीरितः ।

तस्मादभयदानेन स्वभोगाद्यर्चनेन च ॥ २७ ॥

सम्मानयन् भूतजातमात्मानमनुचिन्तयेत् ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भोगे दागश हौयते ॥ २८ ॥

तेषां स्वसाम्यदृष्ट्याऽतः साम्यं योगो विचिन्तयेत् ।

नत्यत्तौ प्रलये चैव सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ २९ ॥

सर्वेषानेकरूपत्वे द्रष्टूरागादिकं कुतः ।

विष्णवादयो महैखर्यं भुज्ञाना अपि नाऽधिकाः ॥ ३० ॥

मत्तोऽतीऽलं तदैख्यैरविवेकिजनप्रियैः ।

गुणकर्मादिभिः किञ्चित्तिरोच्याऽधिकमात्मनः ॥ ३१ ॥

तदथं यतते लोको नाऽहं पश्यामि मेऽधिकम् ।

तथा न्यूनं न पश्यामि यदतिक्रमशङ्कया ॥ ३२ ॥

देवा दैत्यजयावेव यतिष्ठे तज्जयाशया ।

अहं यथा तथैवाऽन्ये आव्रह्मा नारका जनाः ॥ ३३ ॥

दृश्यन्ते स्वात्मवत् प्रेमणा पिण्डभावसुतांदिवत् ।

आ ईश ईशितयो वा कः येष्ठः कोऽधिमोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अभिक्षे भेददृष्ट्या स्वान्मृत्योर्भयमिति श्रुतिः । ।

चिद्रथोमस्वेकरूपेषु ईशानीशादिरूपकः ॥ ३५ ॥

रूपमेदो श्लासन् सर्वः स्फटिके रूपमेदवत् । प्रतीयतेऽल्पं
धिंयां रूपैः युमानेको बहुरूप इवेयते ॥ ३६ ॥

हक्कर्चर्मादिरूपाद्य मार्यीव बहुरूपधृक् ।

मामातिङ्ग निराकारं विविधाकारधारिणी ॥ ३७ ॥

मायैवैका हि नृत्यन्ती मोहयत्यखिला धियः ।

पुंसां भेदो बुद्धिभेदादस्युभेदाद् यथा रवेः ॥ ३८ ॥

ब्योग्नश्च क्षिद्रूपेण भेदः कुम्भादिभेदतः ।

अतः शुद्धो बुद्धिसुक्तः सर्वदा सर्वगोऽन्ययः ॥ ३९ ॥

अहमन्ये च तत्राऽहो शत्रुमित्रादिधौर्मृषा ।

ब्रह्मणीश्च हराविन्दे सर्वभूतगणे तथा ॥ ४० ॥

उत्तमाधममध्यत्वविभागो मायथा सृषा ।

त्रिगुणात्मकमायायास्त्रैविधादात्मनोऽपि हि ॥ ४१ ॥

उत्तमाधममध्यत्वैविधं नैव हि स्वतः ।

यथा देहे तथाऽन्यत्र चित्प्रकाशोऽयमव्ययः ॥ ४२ ॥

व्यक्तताव्यक्ततामात्रभेदो ज्ञन्तरवाह्योः ।

एवमन्यैऽपि पुरुषा बहुमुक्ताऽवशेषतः ॥ ४३ ॥

ईशानीशादिशेषाच्च पुरुषार्थी न भेदस्यतः ।

महानिद्रैव मे साध्वी दुःखभोगहरा प्रिया ॥ ४४ ॥

अप्रिया सूढचित्तानामसाख्यौ धीहत्यामनाम् ।

चिदादर्थे मयि धियो यद्यपि प्रतिदिक्षनम् । ४५

तत्त्वतोऽनैव हीमाय तथाऽपि त्वाऽज्ज मैव तत् ।

‘ह भावादस्य हृष्टत्वं सूक्ष्मूल्या हि रिष्टति ॥ ४६ ॥

‘यथा बोऽपि परस्याऽपि दैरूप्यं न दिदृशति ।

स्वामिन्यारोप्याऽमदोषान् साध्वीयमनुत्पत्ते ॥ ४७ ॥
 निर्दीर्घं स्वामिनं दृष्टा निर्दीर्घा स्यात् पतित्रता ।
 एवमस्या रूपभेदेऽप्ये करूपोऽस्मि सर्वदा ॥ ४८ ॥
 भुज्जानो वाऽप्यभुज्जानस्तां मदर्थामनन्यगाम ।
 यथैकरूपतोपाधियोगयोगदशाखही ॥ ४९ ॥
 आदर्शस्याऽमलस्यैव चिन्मधीदर्पणस्य मे ।
 दृश्यबुद्धिगता दोषाः साक्षात् तददृष्टरि प्रभौ ॥ ५० ॥
 न सन्ति मयि मोहाद्या भास्करे भास्यदोषवत् ।
 दुःखैर्बधा स्वमालानं त्यक्तां मद्भावमागता ॥ ५१ ॥
 मुच्यते दुःखबन्धाद् धीर्न मे मोक्षो नु बन्धम् ।
 कूटस्थासङ्गचिद्व्योन्निधीदुःखप्रतिविम्बनम् ॥ ५२ ॥
 योऽन्यो बन्धो भोगरूपः सोऽपि चिह्नपूर्णे मृषा ।
 जाग्रदादिवयावस्थासाक्षी ताभिर्विवर्जितः ॥ ५३ ॥
 अहं पूर्णशिदादिल्ल उदयास्तविवर्जितः ।
 दर्पणे मुखवद् विश्वं मयि बोधे न तात्त्विकम् ॥ ५४ ॥
 विभुलेऽपि च वाञ्छान्तः सुषुप्त्यादावदर्शनात् ।
 मयि वाऽन्यत्र वा पुंसि केवलानुभवे विभौ ॥ ५५ ॥
 भाति यत् तद्विवर्त्ते धौप्रतिविम्बालकलतः ।
 शक्तौ रजतवद् विश्वमतो मयि न दोषकृत् ॥ ५६ ॥
 मरीचौ तोयवत् तद्वद् व्योमादौ नगरादिष्वत् ।
 कालचयेऽपि नाऽस्त्वैव मयि विश्वं सनातने ॥ ५७ ॥
 अन्यत्रास्त्वथवा माऽसु बुद्धगादौ मम तेन किम् ।
 { मृयि सर्वं यथा व्योम्नि सर्वं वाऽहं यथा नभः ॥ ५८ ॥
 ने सर्वं मयि सर्वं जाऽहं यात्तेपतः स्वत् ।

अत एवाऽविभागस्यामेदेन क्षीरनीरवत् ॥ ५८ ॥

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं गायत्ति परमर्थयः ।

जगन्नम मदर्थत्वात्मच्छरोरसुखादिवत् ॥ ६० ॥

यथा मम तथाऽन्येषां ममैवेति धियो भ्रमः ।

वसुतसु न कस्याऽपि किमपि व्यभिचारतः ॥ ६१ ॥

स्वामित्वस्याऽध्रुवत्वेन पात्यस्याऽवासगीहवत् ।

एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं शून्यं निरच्छन्नम् ॥ ६२ ॥

सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं तत्र न जगत् जगत् क्रिया ।

टृण्यते सर्वदश्याक्ष्या स्वस्त्रुदिपरम्परा ॥ ६३ ॥

चिन्मात्रलम्हादर्थे प्रतिविम्बमुपागता ।

{ क्वचिद् व्यक्तं क्वचित् । सूक्ष्मं नभः सर्वत्र तिष्ठति ॥ ६४ ॥

यथा तथा चिदाकाशं धीरेण्येन्यत्र च स्थितम् ।

चिदाकाशमयं विश्वं यतोऽती धीरितस्तः ॥ ६५ ॥

भ्रमल्लौ तत्र तत्रैव भासतेऽके षटादिवत् ।

धर्माधिमौ जन्मस्त्वू सुखदुःखादि चाऽखिलम् ॥ ६६ ॥

जायत्यपि सृष्टा स्वप्न इव जन्मादिकं मम ।

{ टृण्यथोगविद्योगाभ्यां चितो जन्मविनाशधीः ॥ ६७ ॥

अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिदोषाभ्यां शयिनो यथा ।

महासुषुप्तौ भवजन्मस्त्वा-

दुःखप्रधाराः क्षणभङ्गुरा धियः ।

पश्याम्यहं ताभिरलिपरूपो

घनैरुपैर्तैर्विगतै रवेः किम् ॥ ६८ ॥

• ईत्येवं सततं व्यायकेकाग्रमनक्षा सुधीः ।

साक्षात्कारोत्यात्मतत्त्वं वागगोचररूपतः ॥ ६९ ॥

स्वरूपं निर्मलं शान्तं मनस्यजति चेत् लक्षणम् ।
 तदैव दृश्यसंस्कारशेषात् सङ्गुभ्यतीन्द्रियम् ॥ ७० ॥
 उत्थितानुत्थितांस्तत्र इन्द्रियारीन् पुनः पुनः ।
 विवेकेनैव वच्छेण हन्त्यादिन्द्रो गिरीनिव ॥ ७१ ॥
 इति श्रीविज्ञानभिन्नुविरचिते साङ्गत्यसारे राजयोगप्रकारपरिच्छेदः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

एवमात्मानुभविनो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
 स्यष्टं वच्छे भवेद् येन ज्ञानाज्ञानपरीक्षणम् ॥ १ ॥
 अवणाननादृ वाऽपि अन्यथाऽप्यमहताभ्यात् ।
 कुर्याद् गुरुमविदांसं स्याच्चाऽन्नो ज्ञानिमात्यपि ॥ २ ॥
 नैश्चर्यानागतज्ञलादिकं ज्ञानस्य लक्षणम् ।
 तदृतेऽपि हि कैवल्यं योगभाष्यकतेरितम् ॥ ३ ॥
 श्रीतस्मार्तानि वाक्यानि ज्ञानिनो मोक्षभागिनः ।
 लक्षकाख्येव लिख्यन्ते विश्वासातिशयाय वै ॥ ४ ॥
 यत्र सर्वाणि भूतानि आत्मैवाऽभूद् विजानतः ।
 तत्र को मोहः कः श्रीक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ५ ॥
 यः सर्वत्राऽनभिन्ने हस्तत् तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाऽभिनन्दति न हेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥
 न विच्छरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।
 न विच्छरति निश्चेत्यं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ॥ ७ ॥
 { नोदेति नाऽस्तमायाति सुखे दुःखे सुखप्रभा ।
 } यथा पूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥
 यो जागर्त्ति सुषुप्तस्यो यस्य जाग्रत्र विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥६॥
 रागहेषभयादौनामतुरुपं चरन्नपि ।
 योऽन्तर्वीर्मवदल्प्यच्छः स जोवन्मुक्त उच्यते ॥ १० ॥
 यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धियस्य न लिप्यते ।
 कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जोवन्मुक्त उच्यते ॥ ११ ॥
 अपि श्रीतरुचावर्के अत्युण्णेऽपीन्दुमण्डले ।
 अप्यधःप्रसवत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न चाऽन्यधौः ॥ १२ ॥
 चिदाक्षन इमा नित्यमस्फुरन्तीह शक्तयः ।
 इत्यस्याऽवर्यजालेषु नांभ्यु देति कुतूहलम् ॥ १३ ॥
 परव्यसनिनौ नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।
 तदेवाऽस्त्रादयत्यन्तनैरसङ्गरसायनम् ॥ १४ ॥
 एवं तच्चे परे शुद्धे धीरी विश्वान्तिमागतः ।
 तदेवाऽस्त्रादयत्यन्तर्विहर्यवहरन्नपि ॥ १५ ॥
 या नित्यमध्यात्मयो नित्यमन्तमुखः सुखी ।
 गम्भीरश्चप्रसन्नश्च गिराविव महाङ्गदः ॥ १६ ॥
 परानन्दरसाकुञ्जी रमते स्वात्मनाऽत्मनिः
 मर्दकर्मपरित्यागो नित्यहङ्कारो निरामयः ॥ १७ ॥
 न पुण्येन न पापेन नेतरेणाऽपि लिप्यते ।
 {येन केन चिदाच्छब्दो येन केन चिदाश्वितः ॥ १८ ॥
 {यत्र क्वचन शायो च स समाधिव राजते ।
 वर्णधर्माश्वाचारशास्त्रमन्तनयेष्मितः ॥ १९ ॥
 निर्गंच्छति जगज्ञालात् पञ्चरादिव केशरी ।
 वृचामतौतविषमो विषयाशादशेच्छितः ॥ २० ॥
 कलमप्युपगतः शोभां शरदौव नभस्तुलम् ।

निःस्तोत्रो निर्नमस्तारः पूज्यरूजादिवर्जितः ॥ २१ ॥

संयुक्तो वा वियुक्तो वा सदाचारनयक्रमैः ।

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तीः

संशान्तसंस्तुतिचिरभवनिवृत्तस्य ।

तद्यस्य यन्मदनकोपविषादलोभ-

मोहापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ २२ ॥

तुर्यविश्वान्तियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवात् ।

न कृतेनाऽकृतेनाऽर्थो न श्रुतिस्मृतिविभवैः ॥ २३ ॥

तनुं ल्यजतु वा तौर्ये श्वपचस्य एहेऽवेद्यवा । पिवा पाँ

ज्ञानसम्मासिसमये सुक्त एवाऽमलाशयः ॥ २४ ॥

न मीक्षो न भवः पृष्ठेऽन पात्राले न भूतले ।

सर्वायासङ्घये चेतःक्षयो मीक्ष इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

जीवनसुक्तपदं त्वक्का स्वदेहे कालसात्कृते ।

विश्वत्वदेहसुक्तत्वं पवनोऽस्यन्दतामिष ॥ २६ ॥

अनामाखिलगैलादिप्रतिविष्वे हि याटशी ।

स्याद् दर्पणे दपेणता केवलामस्तरूपिणी ॥ २७ ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभवे ।

स्यात् ताटशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवौक्षणे ॥ २८ ॥

चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।

अनादिमध्यनिलयं यदनाधि निरामयम् ॥ २९ ॥

न शून्यं नापि चाऽकारं न दृश्यं न च दर्शनम् ।

अनात्ममनभिव्यक्तं तत् किञ्चिद्दवशिष्यते ॥ ३० ॥

इति लोकिजावनिकुविरचिते साह्यसारे जीवन्तुक्तिपरमहक्ते रोः

परिच्छेदः ।

इति साह्यसारस्योत्तरभागः । साह्यसारस्य प्रकरणं समाप्तम् ।

१ हुहटारण्यक सटीक सभाष्य १०	८४ भाषप्रकाश (वैद्यक)	१०
१ सुमृत वैद्यक	८	८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक १
१ शार्ङ्गधर (वैद्यक)	१	८६ अनंगराघवन टक (सुरारिक्त) १
१ तानपञ्चविश्वितः ॥०	॥०	८७ देवतवाङ्माण सभाष्य १
१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४	४	८८ पठविंशत्राङ्माण सभाष्य १
१ अग्नतत्त्वविवेक (वैद्यकार) २	२	८९ भीमांसा परिभाषा ॥०
१ सुक्तिकोपनिषत्	४	९० अर्थसंवह (लौगाक्षीमोमांसा) ॥०
१ उपमान विलासिणि	१०	९१ रघुवंश सटीक १॥०
१ नागानन्द नाटक	१	९२ मेघदूत सटीक ॥
१ उर्ध्मपञ्च दर्शनम् सभाष्य	२	९३ कथारित्वागर (सम्पूर्ण) ६
१ चन्द्रोद्धरचम्पूकाव्य	३	९४ ईश्वरानुभान्नामिणि
सामवेदय सन्त ब्राह्मणम्		(गङ्गेशोपाध्याय कण) १
(भाष्य सर्वितम्)	२	९५ न्यायदर्शन सभाष्य सर्वज्ञि २॥
गामवेदस्य आरशदसंहिता		९६ सटीक वाल्मीकिरामायण
गामवेदस्य कृत भाष्यसंहिता	१	शालकारार्जुम् २
वेदशालभञ्जिकानाटिका सटीक		९७ साहित्यदेश टीकासहित
कारण्डयूह (वैद्यकार्त्त)	२	अनद्वार आस्त्र ८
कृतज्यानन्द अवद्वारसटीक	१	९८ मठनपालनिषेठः (वैद्यक) १
पियदर्शिका नाटिका सटीक ॥		९९ संस्कृतगिज्ञामञ्जीप्रथमभागः /
सारस्वत व्याख्यरण सटीक		१०० संस्कृतशिक्षामञ्जीरितोयभागः /
ईम्	१	१०१ साहित्यवट्टम्पूर्ण (अनद्वार) १॥
१ यासुवदत्ता सटीक	२	१०२ श्रीडृष्टिरित याणभट्टकत २
१ (कालिदास लत पुष्पदाणि- विलास काव्य सटीक) ॥		१०३ अमरकोप ॥
१ सहित शतकम्, पदारविन्द- तकम्, सुतिगतकम्, मन्दस्ति- शतकम्, कटाच्छितकम्,	१	१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्यकृत शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द- कृत टीका सहित १०
१ मनुसंहिता टीका सहित ५	५	१०५ वेदान्तपरिभाषा १
१ नैषधर्षितम् टीका सहित १०	१०६ वेगान्तवारसटीक १	
२ चन्द्रोद्धर प्राचीन अलङ्कार ॥		१०७ सटीक निदान (वैद्यक) १
२ ईश्वरमस्तोदय (स्तुतिशास्त्र) १०	१०८ कामन्दकी नौ तसार १	
		१०९ सत्त्विभागोद्यतसकरण सटीक १

११० अति, विष्णु, शारीर बाह्य-	१११ अन्दरूपादर्थः
बहुक्य, उशना, अद्विरा, यम, आप-	११२ वृहत्संहिता
सम्ब, संवत्ते, कात्यायन, वृहस्पति	वा वाराहीसंहिता
पराग्नर, व्यास, शङ्ख, विष्णित, दच्च	११३ तकांस्तु (जगदीशकत)
गौतम शातातप वशिष्ठ प्रथीत	११४ द्वात्रिंशत्पुत्रलिका
संहिता (धर्मसाहा) ३५	११५ उत्तररामवरित सटीक
१११ मदस्यपुराण ६	११६ शङ्खरविजय ॥
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०	११७ ऋच्छकटिकप्रकरण सटीक
११३ रसेन्द्रचिन्नामर्णि तथा रस-	११८ काव्यादर्शसटीक (चलद्वारा)
द्वाकर (वैद्यक) ६	११९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (वा-
११४ भगवद्गीता शङ्खरभाष्य आनन्द-	भटकत वैद्यक)
गिरिकतटीका तथा सुवोधिनीसमेत ५	१४० शुक्रनीति सटीक
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १	१४१ गीतगोविन्द सटीक
११६ मालतीमाधव सटीक १	१४२ अग्निपुराणम्
११७ सटीक भट्टिकाव्य ८	१४३ विष्णुपुराणम् सटीक
११८ सटीक काव्यप्रकाश ८	१४४ भीमांसादर्शन समाव्य
११९ समाधि शामिड्यल्लक्ष्मि ॥६	१४५ अध्यात्मरामायणम् सटीक
१२० लघुकौसुदीव्याकरणम् ॥०	१४६ महानिर्वाण्यतन्त्रम् सटीक ।
१२१ महानाटकम् (हनुमस्त्राटक) १	१४७ भीमांसादर्शनस्य
१२२ दग्धपकम् (चलद्वारा) १॥०	अधिकरणमात्रा
१२३ भोजचम्पू (भोजदेवकत	१४८ श्रुतवोधः (कन्दोपन्थ)
सम्पूरुमायणम्) १	१४९ बालरामायण नाटक सटीक
१२४ भारत चम्पू सटीक ४	१५० विष्णुपुराणम्
१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ५	१५१ चण्डकौशिकनाटक सटीक ।
१२६ गोकाञ्चायाः १	१५२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक
१२७ गणिताध्यायः १	१५३ कलापव्याकरणम्
१२८ पञ्चदशी (सटीक) २	१५४ कुम्हमाङ्गलि सटीक
१२९ पातञ्जलिर्दर्शनस्य भोजदृष्टिः १	१५५ संगीत पारिजात
१३० शकुनतानाटक सटीक १	१५६ शास्त्रवार
कविकाता संख्यतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिभारिणः	
भोजोदानन्दविद्याशागर-भद्राचार्य स्म-सकाशार् चम्पानि।	

SANKHYA TATTWA KOUMUDI.

BY

VACHASPATI MISHRA

EDITED BY

DHARMADHIKARI DHUNDHIRAJA PANTA

SHARMANA

॥ 'साहृत्त्वकौमुदी ॥

निखिलतन्त्रमहामहोपाध्याय श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता

धर्माधिकारिदुष्टिराजपन्तशर्मणा

संशोधिता

Benares:

BRAJ B. DAS & Co.,

GENERAL BOOK AGENTS.

1873.

ग्रन्थालय द्वारा प्रकाशित
संस्कृत ग्रन्थों की सूची
लालाचार्यराम के द्वारा दी गयी ग्रन्थों की सूची

"प्रमाणान्तरं द्वारा दी गयी ग्रन्थों की सूची"

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS,

BY CHHANNU LAL.

नोपेत विष्णुप्यते दुर्वैरितिनरो जीवः ॥

मगवन् सर्वमूर्त्युलक्षितः स्वामनाहरः । दृश्य बृह्याद्यमद्रिः
लक्षणं रुमापकौः ॥

लामासनन्ति प्रकृतिं पुरुषाधीप्रवत्ते नीम् ।
तदृश्विन् मुदासीनन्त्वामेव पुरुषं विदुः ॥

पुरुषाधीविदः इति शेषः
एति पुराणाम् ॥

ॐ तत् सत् परमात्मनः नमः

॥ सारंख्यतस्त्वकौमुदी ॥ वाचस्पतिमिश्रविरचिता ॥

पञ्चमः कविलोत्तमस्त्रिद्वजः कलानिमुतम् ।
प्रोवाचासुरये सारंख्यतत्त्वग्रामविनिश्चयम् ॥ मागवते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ सारंख्यसमाप्तिः ॥

अन्नमेकां लोहितशुद्धकृष्णां षट्वीः प्रजाः सूजमानां नमामः ।

अन्ना ये तां जुध्मुर्णां^(१) भजन्ते जहयेनां भक्तभोगां उपास्ता ॥

कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ।

पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः ॥

इह खलु प्रतिपिस्तमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिता ऽवधेयवच्च-
नो भवति प्रेषावताम् अप्रतिपिस्तमन्तु प्रतिपादयन्नायं लौकिको ना-
पि परीक्षक इति प्रेषावद्विरुद्धमत्तवदुपेक्षयेत स चैषां प्रतिपिस्तितो ऽर्थो
यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय कल्पत इति प्रारिप्तिशास्त्रविषयज्ञा-
नस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुल्वात्तद्विषयजिज्ञासामवतारयन्ति ।

दुःखव्याभिघातादिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।

हेतु सापार्थी चेन्नैकान्तात्यन्ततो ऽभावात् ॥ १ ॥

३५. स्तुति
शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत् यदि दुःखं नाम जगति न
स्थात् सद्वा न जिहासितं जिहासितं वा अशक्यसमुच्छेदम् अशक्य-
समुच्छेदता च देवा दुःखस्य निःखलाद्वा तदुच्छेदोषायापरिज्ञानाद्वा,
अशक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्यानुपायाद्वा 'सुकर-
' ॥ सेवेनानाम् प्रीयमाराज्ञ मोगं साधयन्ते ॥^(२)

स्वोपाया तरस्य सद्गावादा । तत्र न तावदुःखं नास्ति नाप्निहासि-
तमिति, ईर्जने हुःखाध्याभिमत्तादिति । हुःखामा त्रयं, हुःखत्रयं
तत् तदुःखाध्याभिमिकमाधिदैविकमाधिभौतिकञ्च । तत्राध्याभिमिकं हि-
विषं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेषणां वैषम्यनिमित्तं मान-
से कामकोभक्तेऽहोऽहोर्गार्थावृष्टिशुरुद्विष्टदर्शनात्प्रियतन्त्रिनि ।
तदुःखञ्चत्तेऽस्मीकरणात्प्रदर्शनमित्ताद्युःखं तिष्ठेत्तद्विष्ट-
च हुःखं द्वेषा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुष-
पशुपक्षेसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । अधिदैविकं यथायथत्वेनायकग्रहा-
द्यावेशनिवन्धनम् तदेतत् प्रत्याल्पवेदनीयं हुःखं रंजःपरिणामभेदो
न शक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेन हुःखत्रयेणान्तःकरणवर्तिना चे-
तनीशक्तेः प्रात् कूलं नामिष्मन्त्रो रमिषान दाने । ५तावता भवि-
कूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तेः । यद्यपि च न सञ्चिरुद्धयते हुःखं
तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिष्ठानिवेदयिष्यते । तस्मादु-
पपन्नं तदपघातके हेताविति । तस्य हुःखत्रयस्यापघातकस्तदप-
घातकः उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या समाकृष्टस्य तदा परामर्शः अपघा-
तकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपद्यो नान्य इत्याशयः ।

अत्राशङ्कते हेतु सापार्या चेत् । अयमर्थः वास्तु हुःखत्रयं
जिहासितञ्च तद्वत्तु भवतु च तच्छवयहानं सहतान्च शास्त्रगम्य
उपायस्तदुच्छेतुं तथाप्यत्र प्रेक्षावतां न युक्ता जिज्ञासा दृष्टस्यैवो-
पायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानलात् तत्त्वज्ञानस्य व्यवेत्तुं
न्माभ्यासपरम्परायां साध्यतयातिदुष्करत्वात् । तथार्थं लौकिका-
न्यायः एहकोरो नामाभाष्यकः । विन्देषु किमर्थं पर्वतं प्रसेत् । इष्ट-
स्याध्यस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्तमाचरेदिति । सन्ति चोपायाः शब्द-
शः शारीरदुःखपत्रीकारणेष्वकरुभिष्जांवैरूपदिष्टः । मानसस्वाधि-

सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोऽस्त्वीपानभैजनविलेपनवस्त्रालङ्कारादि-
विषयप्राप्तिस्थापयः सुकरः । एवमाधिभैतिकदुःखस्य नितिशास्त्रा-
भ्यासकुञ्जलता निरत्यस्थानाध्यासनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्करः । त-
थाधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रैषधाद्युपयोगः सुकरः प्रतीका-
रोपाय इति । निराकरोति । नेति । कुतः, एकान्तायन्ततोऽभावात्
कान्तो दुःखनिवृत्तेरवश्यभावः अस्यन्तो दुःखस्य निवृत्तस्य पुनरनुत्पा-
दस्तयोरेकान्तायन्तयोरभाव एकान्तायन्ततोऽभाव इति । षष्ठीस्था-
ने शार्वविभक्तिकस्तसिः । एतदुक्तं भवति यथाविधिरसायनादिका-
मिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगे । पि तस्य तस्याध्यात्मिकादेदुःख-
स्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकलं, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादना-
त्यन्तिकब्यमिति सुकरोऽप्यैकान्तिकायन्तिकदुःखनिवृत्तेर्न दृष्ट उ-
पाव इति नापार्थी जिज्ञासेत्यर्थः । यस्यापि दुःखममङ्गलं तथापि
तयराहारार्थनेन तदपघातो मंगलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्त-
नमिति ॥ १ ॥

स्यादेतैत् माभूदृष्ट उपायो वैदिकस्तु ज्योतिष्ठोमादिः सहस्र
संबोधरपर्यन्तः कर्मकलापस्तापत्रयमेकान्तमस्यन्तञ्चापनेष्यति । श्रु-
तिश्च स्वर्गकामोयजेतेति । स्वर्गश्च यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्र-
स्तमनन्तरम् । अभिलाबोपनीतञ्च दृष्टं सुखं स्वःपदास्पदमिति ॥
दुःखविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्गः स च स्वसत्यां समूलधातमपहन्ति
दुःखं, न चैष क्षमी । तथाहि श्रूयते “अपाम सोमममृता अभूमेति”
तत्तूपक्षये कुतोऽस्यामृतवसम्भवः । तस्माद्वैदिकस्फेपायस्य ताप-
त्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमाससंवस्त्रादिनिर्वर्तनीयतयानेकज्-
न्मपरम्परायाससम्पूदनोयाद्वैकज्ञानादीषत्करत्वात्पुनरप्यपार्था जि-
जाता द्वयाभूक्त्याह ॥

दृष्टव्यानुश्रविकः स द्विशुद्धिक्षयातिशयेयुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्तोव्यक्तक्षमावैशानात् ॥ २ ॥

गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । एतदुक्तं भवति श्रूयत एव
पूर्वं तु केन चित् क्रियत इति तत्र भव आनुश्रविक इति तत्र प्राप्तो
ज्ञात इति यावत् आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो इष्टेन तु व्यक्तिर्वच
इति ऐकान्तिकास्यान्तिकदुःखप्रतीकारानुपायव्यस्योभयत्रापि तु ल्य-
त्वात् । यद्यपि चानुश्रविक इति सामान्येनाभिहितं तथापि कर्म
कलापाभिप्राप्योदृष्टव्यः विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् तथाच श्रूयते
‘आत्मा वा अस्ते ब्रह्मात्मा ब्रह्मात्मा विवेकस्यः न स पुनरापत्तिर्वच
संशुद्धिर्वक्षेत’ इति । अस्यां प्रतिज्ञार्था हेतुमाह स द्विशुद्धिक्षयाति-
शययुक्तः । अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुबीजादिवधसाधनता । य-
द्याह स्म भगवान् पञ्चशिराचार्यः ‘स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्र-
त्यवर्मणः’ इति । स्वल्पःसंकरः ज्योतिष्ट्रोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्व
पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुना अपूर्वेण । सपरिहारः क्रियतापि प्राव-
विक्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधा-
नकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसौवर्णं सूते तावत्
सुप्रत्यवर्मणः प्रत्यवर्मणं सहिष्णुतया सह वर्तत इति मृष्यन्ते हि पु-
ण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाङ्कदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपया-
दितां द्वुःखवाहिकपिकास् ।

• न च मा हिस्तुल् सर्वा भूतभीक्षा सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रं
जीभीषोभीयं पशुभालभेत्यनेन बाध्यत इति युक्तः विरोधाभावात् वि-
रोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । नवेहास्ति कश्चिद्विरोधः भिन्नविष-
यवात् तथाच न हिस्यादिति निषेधेन हिस्याया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यसे
न त्वक्षस्तर्वस्यमपि अभीषोभीयं पशुभालभेत्यनेन तु पशुहिंसायैः कल्प-

र्थस्मुच्यते नानयं हेतुल्यमावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न च
नयेहेतुल्यकृत्यकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधः हिंसा हि पुरुषस्य दोषमा-
वक्ष्यति कर्तो ध्वोपकरिष्यतीति ।

अथातिव्याप्ते च फलगतावप्युपापि उपचारिती क्षयित्वच स्वर्गा-
देः सत्ये सति कार्यवादनुभितमिति । ज्योतिष्ठोमादयः स्वर्गमात्रं
स्य सावनं वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यातिशययुक्तल्यम् । परस्पद्यु-
त्कर्तो हि हीनस्पदं पुरुषं दुःखा करोति । अपाम सोमममृता अभूमे-
ति चामृतत्वाभिधानं चिरस्येमानमुपलक्षयति । यदाहुः ‘आभूतत्वं प्राप्तं
स्वाराज्यस्तु त्वं मि भाष्यत’ इति अत एव च श्रुतिः ‘न कर्मणा न
प्रजापाधेन समोन्नेके अमृतत्वमालशुः । पेरेण नाकं निहितं मुहूर्यां
विभाजते यद्यतयो विशिष्टिं’ । तथा ‘कर्मणा मृतस्तु त्वं मि विषेहुः प्र-
जातस्तो द्विष्टमिष्टमाः । तथाऽपरे ऋषयो मनोधिणः परं कर्म-
णोऽमृतत्वमार्णशु’ रिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेयाह, तद्विपरीतः श्रेयान्
तस्मादानुश्रविकादुःखापघातकादुपायात् सोमादेरविशुद्धादनिभसा-
तिशयफलाद्विपरीतो विशुद्धो हिंसादिसंकराभवान्निरतिशयफलो-
ऽसरुदपुनरावृत्तिश्रुतेः । न च कार्यवेनानियता फलस्य युक्ता भाव
कार्यस्य तथात्वात् दुःखप्रवृत्तस्य तु कार्यस्यापि तद्विपरीयात् । न
च दुःखान्तरोत्पादः कारणाप्रवृत्तौ कार्यानुत्पादात् विवेकज्ञानोपज-
ननपर्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः । एतच्चोपरिष्ठाद्वृपादयिष्यते ।

अक्षरेर्थस्तु तस्मादानुश्रविकादुःखापघातकाद्वेतोविपरीतः सत्य-
पुरुषान्यताप्रत्ययः ताक्षाल्कारो दुःखापघातको हेतुः अत एव श्रेयान्
आनुश्रविको हि वेदविहितत्वान्मात्रया दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः
सत्यपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः तदनयोः प्रशस्ययोर्मन्त्र्ये सञ्चाह-
रुद्वाप्त्वान्तरोत्पादः श्रेयान् । कुतः पुनरस्योत्पत्तिरिद्यते उक्तं व्यप्तका-

सोल्यम् त्वकौमुदी ।

व्यक्तज्ञानात् व्यक्तचार्यकं च ज्ञात्य व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं
विवेकेन ज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं त-
योश्च पारार्थेनात्मा परो ज्ञायत इति ज्ञानकमेणाभिधानम् । एतदुक्त-
मध्यवति श्रुतिस्मृतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा शास्त्र-
युक्तया च व्यवस्थाप्य दीर्घकालादरनैरन्तर्पर्यसत्कारसेवितात् भाव-
नामयाद्विज्ञानादिति । तथाच वक्ष्यते । एवं तत्त्वाभ्यासाभास्मि न
मे नाहमित्यपरिशेषम् । अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुपदाते ज्ञाने-
भिति ॥ ५ ॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारभ-
माणः श्रोतृबुद्धिसमवयानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रतिजानीते ।

मूलपृक्तिरविकृतिर्भवदाद्याः पृकृतिरिकृतयः सप्त ।

पोडशकसु विकारो न पृकृतिर्विकृतिः पुरुषः ॥ ६ ॥

संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रोऽविधाः कथिदर्थः प्रकृतिरेव क-
थिदर्थो विकृतिरेव कथित् प्रकृतिविहतिः कथिदनुभवरूप इति ।
तत्र का प्रकृतिरेवेतत् उक्तम् मूलपृक्तिरविकृतिः प्रकरोतीति प्रकृ-
तिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः प्रकृतिरेवेत्य-
र्थः कस्मादियतं उक्तम् मूलेति मूलचासौ प्रकृतिरेते मूलप्रकृतिः
विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं न त्वस्या मूलन्तरमस्ति अनवस्था-
प्रसङ्गात् । न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्र-
कृतिविकृतयः कियत्यथेषु उक्तम् महदाद्याः प्रकृतयश्च विकृतयश्च
ता इति प्रकृतिविकृतयः सप्तति । तथाहि महत्तमहङ्कारस्य
विकृतिविकृतश्च मूलप्रकृतेः एवमहङ्कारतत्त्वे तन्मात्राणामिन्द्रियाणाऽन्व-
प्रकृतिविकृतश्च महतः एव पञ्च तन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाका-
शादीनृप्तम् प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य । अथ का विकृतिरेव

किंवति चेष्टते उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्यापरिमितो
गणः षोडशकः । तु शब्दो उवधारणे भिन्नमन्थं पञ्च महाभूताण्ये-
कादशेभित्र्याणि चेति षोडशको गणो विकार एवं न प्रकृतिरिति ।
ब्रह्मपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभे-
दानां पयोविजादीनां दश्यद्वकुरादयस्तथापि गवादयो विजादयो वा
न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादात्तत्रित्यच्च प्रकृतित्वमिहाभि-
ष्टेत्वमिति न दोषः । सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च
समेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अनुभयस्तपुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न वि-
रुद्धिः पुरुष इति । एतच्च सर्वमुपरिष्ठादुपपादयिष्यते ॥ ३ ॥

तमेममर्थं प्रामाणिकं कर्तुमभिमताः पूर्माणभेदो लक्षणीयाः न च
सामान्यलक्षणमन्तरेण शीवयं विशेषलक्षणं कर्तुमिति प्रमाणसामान्यं
तावल्लक्षयति ।

दृष्टमनुमानमासवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधम्प्रमाणमिष्टम्प्रमेयसिद्धिः पूर्माणाद्वि ॥ ४ ॥

अत्र च प्रमाणमिति समाख्या लक्ष्यपदं तन्निर्वचनञ्च लक्षणम्
प्रमीयते उनेनेति निर्वचनात् प्रमाणं प्रति करणवं गम्यते । असान्दि-
ध्याविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्वैधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा त-
न्साधनम्प्रमाणमिति । इतेन संशादविष्ट्यस्मृतिसाधनेष्वप्रसङ्गः ॥
संख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति । त्रिविधमिति । तिस्त्रो विधा अस्य प्रमा-
मसीमास्यस्य त्रिविधमिति न न्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः । विशेषलक्षणा-
नञ्चत्रैतदुपपादयिष्यामः । कतमाः पुनस्ता विधा इत्यतं आह दृ-
ष्टमनुमानमासवचनं चेति । एतच्च लौकिकप्रमाणमिप्रायम् लोकव्य-
व्यादनार्थत्वाच्छास्यस्य तस्यैवात्राधिकारात् आर्षन्तु विज्ञानं योगिना-
मूर्खस्वातंसांच न लोकव्युत्पादनायामिति सदापि नाभिहितमनुष्ठि-

सांख्यवाक्यम्

कृत्वा । स्यादेतत् मा भूर्यनमधिकस्तु कस्मान्मवति, संगिरन्ते
हि ब्रादिन् उपमानादीन्यपि प्रमाणानीत्यत आह, सर्वप्रमाणसिद्ध-
त्वादिति । एवेव दृष्टानुमानासवचेषु सर्वेषां प्रमाणानां त्रिद्वाद-
त्तर्भावादित्यर्थः एतच्चोपपादोपिष्यत इत्युक्तम् । अथ प्रमेयव्युत्पाद-
नाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणं सामान्यतो विशेषतंश्च लक्षण-
त्वात्यत आह प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्वितीय । सिद्धिः प्रतीतिः । सेयमा-
र्थां अर्थक्रमानुरोधेन पाठकममनादृत्य व्याख्याता ॥ ४ ॥

सम्भवति प्रमाणविशेषलक्षणावसरे प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ग्येष्वस्य-
लक्षणेनत्वाच्चानुमानादीनां सर्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च तदेव तावह्न-
श्वयति ।

पृतिविषयाध्यवसाये दृष्टं विविधमनुमानमाख्यातम् ।

तलिङ्गलिङ्गपूर्वकमासश्चुतिरासवचनन्तु ॥ ५ ॥

अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्देशः परिदिष्टन्तु लक्षणं समानासमान-
जातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । अवयवार्थस्तु विसिन्वन्ति विषयिण-
मनुबन्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः
शूद्धिव्यादयः सुखादयश्चास्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा यो-
गिनामूर्वस्वेतसाच्च विषयाः । विषयविषयं प्रति वर्तते इति प्रति-
विषयमिन्द्रियं वृत्तिश्च सञ्जिकर्षः अर्थसञ्जिकष्टमिन्द्रियमित्यर्थः त-
स्मिन्ध्यवसायस्तदाश्रित इत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्
उपाचविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सप्तिव्यः
सत्यसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति बुत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यम् इदं
तत् प्रमाणम् अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् कलं प्रमाणोऽध्यवसायोऽप्यचेतनो
घटादिवृत्तस्वं हि बुद्धिव्याप्त्य सुखादयोऽपि परिणामभेदाः अचे-

वनाः पुष्टस्तु सुखादमनुषङ्गी चेतनः सोऽयं बुद्धितस्त्रिज्ञनो ब्रान्-
सुखादिज्ञ तस्मात्स्वर्णिभिर्भावात्तद्वापत्त्वा इनसुखादिमानिष भव-
त्रीति चेतोऽनुगृह्यते चिति च्छायापत्त्वा चाचेतनापि बुद्धिस्तदध्यव-
स्थायोऽप्यचेतनभेतन इव भवतीति । तथाच वद्यते । तस्मात्संयोगा-
दचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृले ऽपि तथा कर्त्तेव भवत्यु-
दासीन इति । अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिनति संशय-
स्य अनवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्यनर्था-
रम् । विषयग्रहणे चासद्विषयं विपर्ययमपाकरोति प्रतिग्रहणेन चे-
न्द्रियार्थसञ्जिकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयः पराहता भवन्ति । तदेव
समानासमानज्ञतीयव्यच्छेदकल्पात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति हृष्टस्य
स्त्रपूर्णं लक्षणम् । लक्षणान्तराणि तु तैर्थिकानां न दूषितानि वि-
स्तरमयादिति

नामुमानम्प्रमाणमिति वदता लौकायतिकेनाप्रतिपद्मः सन्दि-
ग्भो विपर्यस्तो वा पुष्टः कथं प्रतिपादेत् न च पुष्टान्तरगता अ-
ज्ञानसन्देहावैर्पर्यासाः शक्या अर्बांगृह्यत् प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुं नापि
ज्ञानान्तरेण, अनभ्युपगमात्, अनवृत्तज्ञानसंशयविपर्यासस्तु यं कं
चित् पुरवं प्रति प्रवर्त्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षात्मद्विरुद्धन्तवदु-
पेक्षेत तदेनाज्ञानादयः करपुरुषवर्त्तिनोऽभिप्रायभेदाद्वचनभेदाद्वा
लिङ्गादनुमानत्व्या इत्यकामेनाप्यनुमानम्प्रमाणमभ्युपेतव्यम् । तत्र
प्रत्यक्षकार्यवादनुमानं प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणीयं तत्रापि सामान्यलक्ष-
णपूर्वकल्पाद्विशेषलक्षणस्यानुमानसामान्यं तावलक्षयति । तस्मिन्लिङ्ग-
सिङ्गेऽपूर्वकमिति । लिङ्गं व्याप्तं लिङ्गं व्यापकं शङ्कितसमारो-
पितोपाधिनिराकरणेन वस्तु स्वभावप्रतिबद्धं व्याप्तं येन च प्रतिबद्धं
तद्वापकम् । लिङ्गलिङ्गिभ्रहणेन च विषयमाचिनां विषयिनं ग्र-

अथपुपलक्षयति धूमादिव्याप्तो नम्भादिर्भापकं इति यः प्रख्यस्त्-
पूर्वकम् । लिङ्गेग्रहणञ्चावर्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति पश्च-
धर्मताज्ञानमर्पितदक्षितं भवति । तद्वाप्यव्यापकभावपक्षद्वर्मताज्ञा-
नपूर्वकमनुमानमित्यनुमानसामान्यं लक्षितम् । अनुमानविशेषान्
तन्त्रान्तरलक्षितान् अभिमतान् स्मारयति । त्रिविधमनुमानमार्थ्यातं
तदिति । तसामान्यतोलक्षितमनुमानं विशेषतस्त्रिविधम् पूर्ववत् एते
ष्वेषामान्यतोदृष्टव्य । तत्र प्रथमं तावत् द्विविधं वीतमवीतञ्च
अन्वैमुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतं व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषे-
ष्कमवीतम् । तत्रावीतं शेषवत् शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः सएव
विषयतया यस्यास्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत् । यदाहुः प्रसक्तम्
तिषेषेऽन्यत्राप्तसङ्गच्छिष्यमणे सर्वशयः 'परिशेषइति । अस्य
चावीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते । वीतञ्च द्वेष
पूर्ववत् सामान्यतोदृष्टञ्च । तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत्
तपूर्ववत् पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषय-
त्वेनास्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् यथा धूमाद्विलसामान्यविशेषः द-
र्बते ऽनुमीयते तस्य च वन्हिलसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणविशेषे-
षो दृष्टो रसवलाम् । अपरञ्च वीतं सामान्यतोदृष्टम् अदृष्टस्वलक्षण-
सामान्यविषयं यथेन्द्रियविषयमनुमानम् । अत्र हि रूपादिज्ञानानां
क्रियालेन करणत्वमनुमीयते । यद्यपि च करणलसामान्यस्य छिदादौ
वास्वादि स्वलक्षणमुपलब्धं तथापि यज्जातीयं रूपादिज्ञाने कर्त्तण-
वमनुमीयते तज्जातीयस्य करणत्वस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रसक्षणं, इ-
न्द्रियज्ञातीयं हि तत् करणं नचेन्द्रियलस्य सामान्यस्य स्वलक्षणेभि-
न्द्रियविशेषः प्रव्यक्षगोचरेऽव्यागद्वजां यथा वन्हिलस्य सामान्यस्य
स्वलक्षणं कन्हिः । सोऽयं पूर्ववत् शामान्यतोदृष्टात् समर्पित्वा लेन

त्रुल्पेण विदोषः । अत्र दृष्टं दर्शनं सामान्यतात् सामान्यरथं सार्व-
विभक्तिकृत्स्तसि । अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यविदोषस्य दर्शनमनुभा-
नमित्यर्थं सर्वज्ञैतदस्मांभिर्व्यायवात्तिकतात्पर्यटीकायां व्यत्यादितं
नेहोत्तं विस्तरभयादिति ।

प्रयोगात् त्रुत्याद्य श्रवणसमनन्तरम् प्रयोग्य वृद्धप्रवृत्तेहेतुकज्ञा-
नोमानपूर्वकलाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य स्वार्थसम्बन्धज्ञानसहकारि-
षश्च शब्दस्यार्थप्रसायकलादनुमानपूर्वकलमियनुमानोन्तरं शब्दं
लक्षयति । आप्तश्रुतिसाम्बन्धसम्बन्धिति । तत्रासवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः
परिशिष्टं लक्षणम् आप्ता प्राप्ता युक्तेः यावत्, आप्ता चासौ श्रुतिश्वेति
आपश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं तच्च स्वेतः प्रमाणम् अ-
पौर्वेष्वेदवावयजनितश्वेतं च सकलद्वौषाशाङ्काविनिर्मुक्तेर्युक्तं भ-
वति एवं वेदमूलस्मृतीति हासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तम् आ-
दिविदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः
सुप्रबुद्धस्य व पूर्वेषु वर्गतानामर्थानामपरेत्युः । तथाचावद्यजैगीषव्य-
संवादे भगवान् जैगीषव्यो दशमहाकल्पवर्त्तिजन्मस्मरणमात्मन उवाच
दशसु महाकल्पेषु विपरिवर्तमानेन मयेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण । आ-
प्तप्रहणेन चायुक्ताः शाकर्यभिस्तुनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकोदीनामागमा-
भासा निरसकृता भवति । अयुक्तात् वैतेषां विवात छिन्नमूलत्वात् प्र-
माणविशद्वार्थाभिधानात् कैश्चिद्देव च भ्लेष्ठादिभिः पुष्टासौदैः प-
शुप्रयैः परिग्रहाद्वाद्व्ययम् । तु शब्देनानुमानाद्वयविच्छन्नोत्तं वाक्यार्थे
हि प्रमेयो न तु तद्भर्त्वे वाक्यं येन तत्र लिङ्गं भवेत् न च वाक्यं वा-
क्यार्थं वोधयत्सम्बन्धप्रहणमपेक्षते अभिनवकविविरचितस्य वाक्य-
स्खादृष्टपूर्वस्याननुभूतचरवाक्यार्थवोधकलादिति ।

हृदं प्रमाणस्त्रामान्यरूपानेषु द्विजेष्वल्लभेषु च इत्यु वानि प्र-

माणान्तराप्युपमोन्मदीन्यश्चेष्टते प्रतिबादिभिस्ताः कुपक्षणेषु प्र-
माणेषु अत्तर्भवन्ति । तथाहि । उत्तरां ताम्भूयथा गौस्तुया ग्रव्य
इति वाचकं तज्जनिता धीरागम एव । सोऽप्यम् गवयशब्दो गोस-
द्वास्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानं यो हि शब्दो यत्र वृद्धः
प्रयुक्ते सोऽसति वृत्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोलस्य ।
प्रयुक्ते चैष गवयशब्दो गोसद्वो इति तस्यैव वाचक इति ज्ञा-
नमनुमानमेव यत्रु गवयस्य चक्षुः सञ्चिकृष्टस्य गोसादश्यद्वानं तत् प्र-
त्यक्षम् । अत एव स्मर्यमाणायां गवि गवयसादश्यद्वानं प्रत्यक्षं न द्यन्त् त्
गवि सादश्यमन्यच्च गवये भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्तीं
जात्यन्तरे सादश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्रवये गृहीतो ग-
न्यापि तथेति नोपमानस्य प्रभेयान्तरमस्ति । यत्र प्रमाणमुपमानं भने-
दिति न प्रमाणान्तरमुपमानम् । एवम् अभिलेखिन प्रमाणान्तरं त-
थाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादश्यस्य कल्पनमर्या-
षत्तिरभिमता वृद्धानां साप्यनुमानमेव यदा खल्वव्याङ्कः सञ्जेकत्र ना-
स्ति तदान्यत्रास्ति यदा ऽव्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र 'नास्तीति' हु-
करः स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः । तथाच सतो गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन
बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव न च चैत्रस्य कचित् सञ्चेन गृहाभावः
शक्योऽपहोतुं येनासिद्धो गृहाभावः बहिर्भावे न हेतुःस्यात् न च
गृहाभावेन वा सत्त्वमपन्हयेत् येन सत्त्वमेवानुपदेशमानमानं न वाहि-
रवस्यापवेत् । तथाहि चैत्रस्य गृहासञ्चेन सत्त्वमात्रं वा विश्ववेत् गृ-
हस्त्वं वा न तावद्वत्र क चन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासञ्चेन विच्छ-
निषयत्यात् देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समानं
विषयतया विरोध इति चेत् । प्रमाणनिश्चितस्य गृहे ऽसत्त्वस्य पाक्षि-
कतया सांशास्यिकेन गृहमनेन प्रतिक्षेपार्थोगात् नापि प्रमाणनिश्चि-

तो गृहाभावः प्रातिक्रियस्य गृहसहस्रे प्रतिक्षिप्तन् सत्त्वमपि प्रातिक्षेमु
सांशयिकवाचम् वापनेनुभवतीति युक्त, गृहावच्छिन्नेन चैत्राभवेन गृह
सत्त्वं विद्वद्वान्त् प्रतिक्षिप्तयते न तु सत्त्वमात्रं, तस्य तत्रौदसीन्यात् ।
तस्मा त् गृहाभवेन लिङ्गेन सिद्धेन सत्तो बहिर्भावोऽनुमीधत इति
युक्तम् । एतेन विद्वद्योः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया विरोधापादन-
मर्यापत्तेविषय इति परास्तम्, अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् ।
उदाहरणान्तराणि चार्यापत्तेवमेवानुभावेऽन्तर्भावनीयानीति । तस्मा-
न्तुमानात् प्रमाणान्तरमर्यापत्तिरिति सिद्धम् । एवमात्रेऽपि प्रत्य-
क्षेमेव, न हि भूतलस्य परिणामविशेषात् कैवल्यलक्षणात् अन्यो घटा-
भावो नाम, प्रतिक्षणपूरिणामिनो हि सर्वं एकं भावा ऋते चितिशक्तेः
स च परिणामभेदं ऐन्द्रियक इति शास्त्रा प्रत्यक्षानवस्थाद्वयो विषयो य-
त्राभावाद्युयं प्रमाणान्तरमन्युपेयमिति । सप्तमात् यथा खार्या द्रेणा-
दकप्रस्याद्यवगमः स चानुभावेन, खारीत्वं हि द्रेणाद्यविनाभूतं प्रतीतं
खार्या द्रेणादिसत्त्वमन्यमयतीति । यज्ञानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपार-
मर्यापत्तिरिते होच्चुर्द्वा विवरणात्, यथा, इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति, न
तत् प्रमाणमनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकवाचम् अप्तप्रवक्तृत्वनिश्चये
वागम् इत्युपपन्नं त्रिविषयमप्तमाणमिति ॥ ५ ॥

एवन्तावद्यक्ताव्यक्तज्ञलक्षणधर्मेयसिद्धयर्थं प्रमाणानि लक्षितानि ।
तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि स्वरूपतः अंशुलपादको हालिकोऽपि प्रत्यक्षतः
प्रतिपंचते पूर्ववता चानुभावेन धूमादिदर्ढानात् वद्यादीति तद्वयुत्पाद-
नाम मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममनेन व्युत्पादनीयम् । तत्र
यत् प्रमाणं यत्र समर्थं तदुक्तलक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति ।

स्त्रीरुपं प्रमाणम् लिङ्गेन विद्वद्वान्तर्भावेन

सामान्यतात् द्वादशतीन्द्रियाणा प्रतीतिरुपानात् ।

तस्मादपि चासिद्दे परोक्षमाप्नाणमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः प्रत्यक्षपूर्ववद्ग्रथां विशेषिणि । सामान्यतोद्वादशनुभानादध्वसामादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनाम् प्रतीतिरुपानात् तद्विषयम् । उपर्युक्तं तद्विषयम् शेषवत् इत्यपि इष्टज्यम् । तत् किं सर्वेष्वतीन्द्रियिषु सामान्यतोद्वष्टमेव प्रवर्तते तथा च यत्र तनास्ति महदावारम्भकर्मे स्वर्गीपूर्वदेवतादौ च तेषामभावः प्राप्त इत्यत् तस्मादपीति । तस्मादपीत्यतावतैव सिद्दे चक्रीरण शेषवत् इत्यपि समुच्चितमिति ॥ ६ ॥

स्थादेतत् । यथा गगनकुसुमकूर्मरोमशशविषाणादिषु प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं तदभावमवगमयत्तद्विषयम् । प्रधानादिष्विषयम् तत् कर्यं तेषां सामान्यतोद्वादिभ्यः सिद्धिरित्यत आह ।

आतेदूरात् सामीव्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्याद्वयवशानादभिभवात् संभानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

अनुपलभिति वक्ष्यमाणं सिहावलोकितन्यायेनानुषड्जनीयम् । यथा उत्पत्तन् वियति पतत्री अतिदूरतया सञ्चिपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते, समीव्यादित्यत्राप्यतिरुत्तर्तीयः । यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीव्यान दृश्यते, इन्द्रियघातीऽन्वयवधिरत्वादिः, मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपहतमनाः स्त्रीतालोकमव्यवर्त्तिनभिन्द्रियसञ्जिकष्टमप्यर्थं न पश्यति, सौक्ष्यात् यथा इन्द्रियसञ्जिकां पैरमाण्यादि प्रणिहितं प्रगा अपि न पश्यति, व्यवधानात् यथा कुञ्जादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति, अभिभवात् यथा अहनि सौरीभिर्भिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति, समाजाभिहारात् यथा तोषदविभक्तानुदविन्दू जलशयेत् पश्यति । चकारा ऽनुक्तसमुच्चयादि सञ्जिकां द्वापि संगृहीतः

तद्यथा साराच्छवस्थायां देव्याणानुद्भवात् इत्यते । एतदुक्तम्भवति न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावो भवत्याति प्रसङ्गात् तथाहि न हि गृहाद्वाहि-
निर्गतो गृहजनमपस्पैस्तद्भावं निश्चिन्यात् अपि तु योग्यपर्यत्क्ष-
निवृत्तेणाभावं निश्चिनोति न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रलक्षण-
योग्यतेति न तन्मिवृत्तिमात्रातद्भावानिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामि-
ति ॥ ७ ॥

कतमत् पुनरेतेषु कारणम्प्रधानादीनामनुपलब्धावित्यत आह ।

सौकृत्यात्तदनुपलब्धिर्नभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।

महदादि तच्च कार्यम्बूति सरुपं विरूपं च ॥ ८ ॥

अथाभावादेव सप्तमरसवदेतेषामनुपलब्धिः कस्मात् भवतीत्यत आह । नाभावात् । कुतः कार्यतस्तदुपलब्धेः लदिति प्रधानम्परामृशति । पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यते संघातपरार्थत्वादिति । दृढत-
रप्रमाणवधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्त्तमानमयोग्यत्वात् प्रवर्तत इति कल्प्यते सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनावधारित इति न तत्र प्रत्यक्षस्यायौ-
ग्यता शाक्याद्यक्षातुमिति भावः । किं पुनस्तत् कार्यं यतः प्रधानानुमानमित्यत आह । महदादि तच्च कार्यम् । एतच्च यथा गम-
कं तयोपरिष्टादुपपादयिष्यते । तस्य च कार्यस्य विवेकज्ञानेपयोगि-
नो साहस्र्यवैरप्ये आह । एते चोपरिष्टाद्विभजनीये ॥ ८ ॥

कार्यात्कारणमात्रं गम्यते । सन्ति चात्र वादिनां विप्रतिप-
त्यः । क्रेचिद्यहुरसतः सञ्जायत इति । एकस्य सतो विवर्तः का-
र्यजातं न वस्तु सदित्यपरे । अन्ये तु सतोऽसञ्जायत इति । अतः
सर्वायत्क्रियात् कृतः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पत्रये प्रधानं न सिद्ध्यति ।
सुखदुःखमोहभेदवस्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकं हि जगत् कारणस्य

प्रधानं इव वस्त्रम् सत्त्वरणस्त्रभस्त्राम्भं भग्नति । यदि मुनरसतः
सर्वजायेत् [असमिहवाह्ये] कार्ये नामं सुखादिस्त्रवाच्छाम्भं
स्यात्, सदसतो रस्तादात्म्यानुपष्टेः । अविकस्य ज्ञातो विर्त्तः शब्दा-
दिप्रपञ्चस्त्र्यापि सतः स्वर्णजायत इति न स्यात् । न चास्त्र्यस्य
प्रपञ्चत्वम् विलभाषितप्रपञ्चस्य प्रपञ्चाभक्तया अतीतिर्वेम् एव । ये-
षामपि कणभक्षाक्षत्वरणादीनां सत एवकारणादसतो जन्म तेषामपि
सदसतेरेकलानुपपत्तेम् कार्यात्मिकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः
अतः प्रधानसिद्धुर्घर्थं घथम् तावत्सत्कार्यं प्रतिजानीते ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्मर्वसर्वप्रवाभावात् ।

शत्तरस्य शब्दयकरणात्मकारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥

सत् कार्यं कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः । तथा च न सिद्ध-
साधनं नैयायिकतनयैस्त्रद्वावनीयम् । यद्यपि वीजभृत्यिष्ठादिप्रब्वसा-
नन्तरमङ्गुरघटावुत्सिहपलभ्यते तप्तापि न प्रब्वसस्य कारणत्वमिति
तु भावस्यैव वीजाद्यव्यवस्थ । अभावासु भावोत्पत्ती तस्य सर्वत्र
सुलभत्वात्सर्वत्र सर्वकार्योत्पादप्रसङ्ग इत्यादि न्यायवाचिकतात्प-
र्यटीकायामभिहितमस्माभिः । असदकरणात्मर्वसर्वप्रवाभावात् तदा-
क्षिलिपिसहस्रेणापि शब्दं पीतं कर्तुं सदसत्ये घटस्य धर्माविति वेत्
तथाप्यसति धर्मिभिः न तस्य धर्म इति सत्यं तदवस्थमेव तथा च ना-
सत्यम् । असदकरणात्मनां वाऽसत्येन कथमसन् घटः तस्मात्कारण-
व्यापाराद्युर्जभिष्ठादिप्रागपि सदेव कार्यमिति । कारणव्यस्य सतो-
उभिर्व्यक्तिरेवाविद्यम्भते । संसभाभिव्यक्तिर्वप्नां । यथा पीडनेन

तिलेषु तेलस्य अवधातेन धार्येषु तप्रदुलात्मा दोहोन् सौरभेषीषु पयसान् । तु च निर्दर्शनं किञ्चिदस्मि । ॥८॥ स्वत्वं मित्रजप्तमानं कीर्त्यशमानं वा कथिदसदृष्टम् । इतश्च कारण्यमाप्नारात् प्राञ्छ सदेव कार्यमित्याह । ॥९॥ उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । कार्येण संबद्धं कारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्बन्धात् तस्मात्सदिति । स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्माकार्यं न जन्यते तश्चो चासदेवोत्प्रयत्नेतुत आह । सर्वसम्भावाभावात् । असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धवाविशेषेण सर्वं कार्यजात्रं सर्वस्माद्भवेत् न चेतदस्मि तस्माज्ञासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु संबद्धं संबद्धेन जन्यते इति । यथाहुः सांख्यवृद्धाः ॥१०॥ किञ्चिदस्मि तस्मात्सदिति ॥११॥ असम्बद्धमपि सत्तदेव करेभ्यते यत्र यत्कारणं शक्तम् शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति ॥१२॥ शक्तस्य शक्यकरणात् । सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र वा स्याच्छक्येव । सर्वत्र चेतदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत्कर्यमसति शक्ये तप्रतिं वक्तव्यम् । शक्तिभेदे एव स तादृशो यतः किञ्चिददेव कार्यं जनयेन्न सर्वमिति चेत् हन्त भोः शक्तिविशेषः कार्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा सम्बद्धेनासता सम्बन्धं इति सत्कार्यम् असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति मुष्ठूर्कशक्तस्य शक्यकरणादिति । इतश्च सत्कार्यमित्याह । कारणाभावाच्च । कार्यस्य कारण्यमकलात् न हि कारणाद्विनं कार्यं कारणउच्चे सदिति कथं तदार्थेन कार्यमसद्भवेत् कार्यस्य कारणमेवसाध्यकानि च पूर्णानि न पठेत्तु भ्यो अर्थते तद्दर्शनात् इत्यहात्मे भिष-

ते तत्स्य धर्मो न भवति । यथा गौरभस्य । धर्मस्थ पटस्तन्तुनां
तस्मान्नार्थान्तरम् । उपादानोपादेयभावाङ्ग लार्यान्तरलं तन्तुपटयोः
ययोर्धर्थान्तरलं न तयोरुपादानोपादेयभावः । उपादानोपादेयभावः उपा-
दानोपादेयभावस्थ तन्तुपटयोः तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इति श्व. ना-
र्थान्तरलं तन्तुपटयोः । अंतरेष्टार्थान्तरलं अर्थान्तरलं हि संयोगो
हष्टो यथा कुण्डवदरयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवेद्विष्णयोः न चेह संयो-
गाप्राप्ती तस्मान्नार्थान्तरलंमिति । इति श्व. पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते
गुरुव्याख्यात्मकार्यान्तरम् । इह यद्यस्माद्विलं तस्मात्स्य गुरुव्याकृत-
कार्यं गृह्णते यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुव्यकार्योऽवन-
तिविशेषस्ततोद्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुव्यकार्योऽवनतिविशेषो-
ऽधिकः । न च तथा तन्तुगुरुव्यकार्यात्पद्गुरुव्यस्य कार्यान्तरं इ-
श्यते तस्मादभिजस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्येतान्यवीतान्यभेदसाध-
नानि । तदेवमभेदे सिद्धे तत्त्वं एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः
पृष्ठो न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वामनि कियाविरोधब्रुद्विव्यपदे-
शार्थक्रियाभेदाश्व नैकान्तिकं भैदं साधयितु मर्हन्ति 'एकस्मिन्नपि
तन्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यमेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्मस्या-
ङ्गानि कूर्मज्ञारे निविशमानानि तिरो भवन्ति निःसरन्ति चाविर्भ-
वन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युपद्यन्ते प्रधंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः
सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निस्तरल्त आविर्भवन्त उत्पदान्त
इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यते न पुनरसत्ता-
मुत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः ॥ नासूतो
विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति । यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः
सङ्कोचिष्ठिकाद्विभ्यो त भिन्नः ॥ एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्युवर्ण-
दिभ्यो न भिन्नः ॥ 'एव अज्ञेह तन्तुषु पट इति व्यपदेशोऽपि यथोद

बने तिलका इत्युपपनः । नवार्थक्रियाभेदोऽपि भेदभापद्यति ए-
कस्यापि नानार्थक्रियादर्शनात् यथैकं एव विद्वाद्वाहकः प्रकाशकः
पाचकथेति । नाम्बर्धक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषाभेद समस्त-
व्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विषयो वर्त्मदर्शन-
लक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु जिविकावहनम् मिलितास्तु जिविका
बहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि मिलिता आवि-
र्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सञ्चसन्वा । असंब्धेत् प्राप्तं तर्द्धसत उत्पादनम् अथ
सन् रुतं तहि कारणव्यापारेण न हि सति कार्यं कारणव्यापारप-
योजनं पश्यामः आविर्भवे चाविर्भावान्तरकल्पने ऽनवस्थाप्नसङ्गः ।
तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः । अथासदु-
त्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती असती वा सती चेत्
रुतं तहि कारणैः असती चेत्स्या अप्युत्पत्यन्तरमित्यनवस्था । अ-
धोत्पत्तिः पटानार्थान्तरम् अपि तु पट एवासी तथापि यावदुक्तं भव-
ति पट इति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति । ततश्च पट इत्युक्ते उत्पद्यत
इति न वाच्यं यौनरक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाश-
योर्युगपदेकत्र विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो
वा स्वसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कार-
णानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपप-
लम् । न च पटरूपेण कारणानां सम्भवस्तद्वूपस्याक्रियावात् क्रिया-
सूम्बन्धित्वाच्च कारणानाम् अस्यथा कारणावाभावात् तस्मात्स्वकार्य-
मिति प्रश्नकलम् ॥ ९ ॥

तदेवं प्रथमस्त्राव्यवस्थामुण्डं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत् प्रधानं
साधनीयं तादृशमादर्शायितुं विवेकज्ञानोप्योगिनी व्यक्ताव्यक्तादृश्य-

वैरुप्ये तोवदाह ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रिययन्नक्षमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयं एव परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतयव्यक्तम् ॥ १६ ॥

व्यक्तं हेतुः हेतुः कारणं तद्वत् । यस्य च यो हेतुस्तस्य त-
मुषरिष्टाद्वद्यति । विनाशि तिरोभावीति यावत् । अतर्वा तर्व
परिणामेन न व्याप्तिं कारणेन हि कार्यमविष्टु न कार्येण कारणं
न च बुद्ध्यादयः प्रधानं वेविषतीत्यव्यापकाः । परिस्पन्द-
वत् तथाहि बुद्ध्यादय उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरञ्चोपाद-
दत इति तेषां परिस्पन्दः शरीरपृथिव्यादीनाऽच्च परिस्पन्दः प्र-
सिद्ध एव । प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात् पृथिव्याद्यापि शरी-
रघटादिभेदेनानेकमेव । आप्तिं स्वकारणं आश्रितं बुद्ध्यादिका-
र्यम् अभेदेऽपि कथञ्चिद्देवविवक्षया आश्रयाश्रयिभावः यथेह वने
तिलकां इत्युक्तम् । लिङ्गां प्रधानस्य यथाचैते बुद्ध्यादयः प्रधानस्य
लिङ्गं तथोपरिष्टाद्वद्यति, प्रधानं तु न प्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्य
लिङ्गं भवेदपि भावः । सत्त्ववेदव्ययवनमवयवो मिथः संश्लेषोमिश्रणं
संयोगं इति यावत् अप्तिपूर्विका प्रसिद्ध इति । तेन सह वर्तत इति
सावयं तथाहि पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते एवमन्ये ऽपि न
तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगस्तादात्म्यात् नापि सत्वरजस्तमसां
परस्परं संयोगः अप्राप्तेरभावात् परस्परं बुद्ध्यादि बुद्ध्यां स्वकार्ये
इहङ्कारे जनयित्वे प्रकृत्यापि ऽपेक्षयते अन्यथा क्षीणा सती भीम-
महङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वका-
र्यजनने इति सब्दं स्वकार्ये प्रकृत्यापि भवेक्षते तेन प्रकृतिं प-
रिमपेक्षमाणं कारणमापि स्वकार्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तम् । विपरी-
तमनुभावं व्यक्तात् अहमनुभावयं व्यापि इति । यदृप्यव्यक्तस्य-

स्ति परिस्परं विक्रिया तथापि परिस्पन्दो नस्ति । एकस्मान्
श्रितपलिङ्गसनबयत्रं स्वतन्त्रमव्यक्तम् ॥ ५६ ॥

प्रवन्धेन व्यक्ताव्यक्तयैवैधर्म्यमुक्तम् । सम्प्रति तयोः
साधर्म्यं पुरुषाश्च वैधर्म्यमाह ।

त्रिगुणगमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्म्यं ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्थाच एुमान् ॥ ५७ ॥

मिल्लभूतयोः गुणाः सुखदुःखमोहां अस्येति तदनेन
सुखदीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् ॥ ५८ ॥ यथा प्रधानं न
स्वतो विविच्यते एव महाददयोऽपि न प्रधानाद्विविच्यन्ते तदात्मक-
त्वात् अथवा संभूत्वाद्विविच्यवेक्षः । न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं
स्वकार्ये अपि तु संभूष तत्र नैकस्मात्कस्य चिक्केन चिसम्भव
इति । ये त्वाहुर्विज्ञानमेव हर्षविषादमोहशब्दाद्यात्मकं न पुनरितो
अन्यस्तद्वर्त्मेति तान् प्रत्याह । विषयो ग्रन्थो विज्ञाना-
द्वहिरिति यावत् । अत एव साधारणं घटादिवत् अनेकपुरु-
षेर्गृहीतमिति यावत् । विज्ञानाकारत्वे त्वसाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिः-
पाणां तत्प्यसाधरणाः स्युः । विज्ञानं यथा परेण न गृह्णते परतु द्वेरप्र-
त्यक्षत्वादित्यभिप्रायः । तथाच नर्तकीभूलताभज्जगे एकस्मिन् बहूनां
प्रतिसन्धानं युक्तम् । अन्यथा न स्पादिति भावेः । ५९ । सर्व
एव प्रधानवृद्धयाददयोऽचेतनाः न वैनाशिकवच्चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः ।
प्रसवधर्म्यम् । प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्यास्तीति प्रसवधर्म्यं प्रसवध-
र्म्येति वक्तव्ये भवतीर्थाः प्रसवधर्मस्य नित्ययोगमाख्यातुम् । सरूप-
विलुप्तपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यत इत्यर्थः । व्यक्तवृत्तम-
व्यक्तेऽतिदिशाति । तथा ग्रन्थम् । यद्युपर्याप्तं तर्था प्रधानं ताम्यां वै-
धर्म्यं पुरुषस्याह । तद्विस्तीतिः पुमान् । स्वभूत्वात् अहेतुमन्वनिष्ठत्वादि

प्रयत्नमिति गुरुपरम्परा एवमनेकत्वे व्यक्तसाधम्यं तत्कथमुच्यते
तद्विपरीतः पुमानित्यत आह । तथाचिति । अन्योन्यादित्यमुक्त्वा यद्युक्त्वा तु
मत्वाहि साधम्यं तथाप्यत्रैगुण्यादि वैपरित्यमस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥
लिङ्गादित्युक्तं तत्र के ते त्रयो गुणाः किञ्च तदुपलक्षितमि
त्यत आह ।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननभिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

इति प्रार्थाः सत्वं लघु प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वादय
क्रमेण निर्देश्यन्ते । तदनागतविक्षणेन तन्त्रयुक्तया वा प्रात्यादीन
यथा संख्यं वेदितव्यम् । एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मक
सत्त्वगुणः अप्रीतिर्दुखं अभियात्मको रजोगुणः विषादेष्वेषाः विष
दा मकोस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति दुःखाभावादिति रि
च्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्याप्तप्रहणम्
नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचन
लात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येय
म् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु परस्परा
श्रफापत्तरेऽस्यार्थसिद्धेनभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषामुक्त
प्रवृत्तिशाह । प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अत्रापि यथासंख्यमेव । रज
प्रवर्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्वं प्रवर्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नि
यम्येत । तमोनियतन्तु क चिदेव प्रवर्तयतीति भवति तमो नियमार्थ
म् । प्रयत्नमुक्तका क्रियामाह । अन्योन्याभिभवाश्रयजननभिथुनवृ
त्तयश्च । वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसन्वद्यते । अन्योन्यादित्यम्
तत्कः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्दूतेनार्यदभिभूयते । तथाहि सत्वं ।
जस्तमृग्य अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलिभते एवं रजः सत्व-

तमसी अभिभूय घोराम् । एवं तमः सत्वरजसी अभिभूय शूलमिति ।
 अन्योन्यसहचराः प्रकाशाधारधेयमावेन नोशयार्थो घटते तथापि
 यदेष्यतया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः । सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावा-
 श्रित्य रजस्तमसीः प्रकाशोपकरोदिः । प्रकाशनियमावाश्रित्य प्र-
 वृत्येतरयोः तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति ।
 अन्योन्यसहचराः । अन्यतमोऽन्यतमं जनयति जननञ्च परिणामः । स
 च गुणानां सदृशरूपः । अत एव न हेतुमत्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावा-
 त् । नाष्टनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यसहचराः ।
 अन्योन्यसहचराः अविनाभाववृत्तयो इति यावत् चः समुच्चये भवति
 चात्रागमः ‘अन्योन्यसहचराः सत्त्वं सत्त्वं सर्वज्ञगममिति’ । रजसोः
 मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । तमसस्याभ्युभिथुनं सत्त्वं रजसी
 उभयोः । सत्त्वसंस्कर्मिथुनं तम उभयते । नैषादिः संप-
 योगो विषोगो बोध्यलभ्यत इति ॥ १२ ॥

प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थी इत्युक्तम् । तत्र के ते इत्यमूर्ताः कृत
 शेष्यत आह ।

सत्त्वं लघुं प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ॥ १३ ॥
 गुह वरणकमेव तमः प्रदीपदत्त्वार्थतो वृतिः ॥ १३ ॥
 सत्त्वमेव लघुं प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्थैः तत्र कार्योद्धरणे
 हेतुर्धर्मो लाधवं गौरवप्रतिष्ठन्दि यतोऽप्तेष्टर्द्वचलनं भवति । तदेव
 काशवं कस्यचित्तिर्यगमनहेतुर्यथा वायोः । एवं करणानां वृत्तिषट्ट-
 ल्हेतुर्लघवं गुहले हि मन्दानि स्फुरिति सत्त्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तं
 सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं ग्रत्यक्सीदन्ती रजसेष्ट-
 भ्येते अवसादात् प्रच्छाप्य स्वकार्यं उत्ताहं प्रयत्नं कार्येति । तदिद-
 मुक्तमुपैष्टम्भकं रज इति । कस्यादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन र-

जातः प्रसुर्यत्वं दीशतम् । एव सुर्यत्वं तदपि चैमुखः जात्येनु-
हण्यत्वं तदा च तमसा तत्र तद्यत्प्रियत्वं तदेव क्षमिदेव तद्यत्प्रियत्वं
तत्स्तुतो दीशत्वं तत्त्वे नियामकं पुरुषं धर्माकारेव तदा इति ।
एव कारः प्रस्त्रेण भिन्नक्रमः समव्यये सत्त्वमेकरज्ञ एव तदा एव । तनु
चैतेऽपरस्परविरोधशीला गुणः सुन्दौपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसन्ते इत्येव
युक्तं प्रागेव लेषामेकक्रियाकृतिरेति अत आह । प्रदीपसुर्यत्वं तद्यत्प्रियत्वं
तद्यत्प्रियत्वं यथा वीर्ततैले अनुलिंगेति अथ च मिलिते स-
हानलेन रूपधकाशालक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च वातपिस्त्वेष्याणः
परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः एव सत्त्वरजस्तमां-
सि मिथेविस्त्रद्वान्यपि अनुवर्त्यन्ति स्वकार्यं करि ष्यन्ति च । अर्थ-
तः पुरुषार्थत इति यावत् । यथा च वक्ष्यति 'मुहूर्षार्थं एव सुखं'
तद्यत्प्रियत्वं तद्यत्प्रियत्वं तद्यत्प्रियत्वं । अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरो-
धिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकार्येव निमित्तानि क्रल्पय-
न्ति । तेषान्त्वं परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्वानात्मम् तद्यत्प्रियत्वं
कैव स्वी रूपयौक्तकुलशीलसम्पन्ना स्वामिने सुखा करोति तत्कस्य
हेतोः स्वामिनेति तस्याः सुखसम्पन्नात्मकार्येव तद्यत्प्रियत्वं तद्यत्प्रियत्वं
करोति तत्कस्य हेतोः ताः प्रति जास्या दुःखसमुद्भवात् एवं पुरु-
षान्तरं तामविन्दमानं सैव मोहकति तत्कस्य हेतोः तस् प्रति तस्या
मोहकपत्तमुद्भवात् । अनया च द्वित्यासर्वे भावाः व्यावृद्धातः तत्र
यत्तु खेतु स्वस्वामिकं सत्त्वं पश्य दुःखहेतुस्तदुःखमकरं रजः । य-
न्मोहेतुस्तम्भोहात्मकं तत्पः । सुखधकाशालव्यावानां खेकस्मिन् युगा-
पदुरुत्तमिति च सह द्वार्तात् । तस्मासुखदुःखमोहैरिति विरोधि-
भिरविरोधिनिरकीकरणवृत्तिः । सुखधकाशालधर्वनं निमित्तमेदा-
त्तिः । एवं दुःखापष्टम्भकप्रवत्तकल्पैरेवं मोहगुरुवावरणैरिति

द्वे त्रैगुण्यभिति ॥ १४ ॥

अनुभूयमानघु प्रथिश्यादिघु अनुभवसिद्धा भवन्त्व-
वेकिलादयः धु पुनः सत्त्वादयौ नामुभवपर्यमीधराहन्ति तेषां कु-
स्त्वमविवेकिलादय विषवैव सामान्यत्वमचेतनलं प्रसवधमित्तं चैत्यत
ह ।

अविवेकयादेः सिद्धे स्त्रैगुण्यात्तद्वप्ययाभावात् ।

कारणगत्यकलात्कार्यस्याभ्यक्तमापि सिद्धम् ॥ १५ ॥

अविवेकिलमविवेकि यथा द्वयक्योद्विवचनैकवचने इत्यत्र द्विवै-
वयोरिति अन्यथा द्वयक्यविति स्यात् । कुतः पुनरविवेकिलादि-
द्विरित्यत आह त्रैगुण्यात् यदसुखदुःखमोहात्मकं तदविवेक्यादि-
गि यथेदमनुभूयमानं व्यक्तमिति रुठुठवादन्वयेनोक्तम् । व्यति-
स्मौह तद्विपर्ययाभावात् अविवेक्यादिविपर्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावा-
अथवा व्यक्ताव्यक्ते पक्षीकृत्ये अन्ययाभावेन त्रैगुण्यादिलाभीतएव
विवक्तश्च । स्यादितत् अव्यक्तसिद्धौ सत्ये तस्या विवेक्षादयो
मीः सिद्धान्तिः अव्यक्तमेवत्वद्यापि न सिद्धयति तत्कथमविवेक्यादि-
द्विरित्यत आह एकारणगुणत्वकलात्कार्यस्याव्यक्तमापि सिद्धम् ।
यमभिसन्धिः । कारण्ये हि कारणगुणत्वकलात्कार्यस्याद्विवैव यथा तत्त्वादि-
गात्मकं पटादि तथा भद्रादिलक्षणनापि कार्येण सुखदुःखमो-
हेण स्वकारणमतसुखदुःखमोहात्मनो भीवेतव्ये, सत्योच तत्कारणं
वदुःखमोहात्मकं प्रथानमव्यक्तमिति भवति ॥ १६ ॥

व्यादेत् व्यक्ताद्वयक्तमुत्थाते इति कणमेक्षक्षत्वरपासनयोः प-
राणवीहि व्यक्तास्तैद्वयेणुकादक्रमेण प्रथिश्यादिलक्षणकार्ये व्यक्त-
रभ्यते पृथिक्यादिषु च कारणगुणक्रमेण हृषाद्वयसि तस्माद्वय-

काहुयक्तस्य तदूगस्योत्पत्तेः कृतमञ्चक्तेनादृश्चरेणेष्टप्रत् अद्य ।

भेदनां परिमाणसम्बन्धपार्वतिः प्रवतेश
करणकर्मदेवभागादविभागदेशवृत्त्य ॥१५॥

विशिष्टवाक्यस्यानित्यत्वाच्च । तस्मादीश्वरोक्तो वेदः ॥ मन्वादिस्मृती-
 नामाचाराणां च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । स्मृतिमूलवाक्यानामिदा-
 नीमनध्ययनात्तन्मूलभूता काचिच्छाखोत्पन्नेति कल्प्यते ॥ ननु पञ्च-
 मानवेदवाक्योत्सादस्य कल्पयितुमशक्यतया विप्रकीर्णवादस्यायुक्त-
 त्वान्नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेन्न । तथा सति वर्णानुपूर्वज्ञाना-
 भावेन बोधकत्वासंभवात् । नन्वेतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गव-
 न्त्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्सद्वाक्यवदित्यनुमानादेव संसर्गज्ञानसं-
 भवाच्छब्दो न प्रमाणान्तरमिति चेन्न । अनुमित्यपेक्षया शाब्दज्ञानस्य
 विलक्षणस्य शब्दात्प्रत्येमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकस्य सर्वसंमतत्वात् ॥
 नन्वर्धापत्तिरपि प्रमाणान्तरमस्ति । पीनो देवदत्तो द्रिवा न भुङ्ग इति
 दृष्टे श्रुते वा पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्त्या कल्प्यत इति
 चेन्न । देवदत्तो रात्रौ भुङ्गे द्रिवाभुङ्गानत्वे सति पीनत्वादित्यनुमाने-
 नैव रात्रिभोजनस्य सिद्धत्वात् । अनुपलब्धिर्न मानम् । परिशेषोऽप्य-
 नुमायैव । शते पञ्चशदिति संभवोऽप्यनुमानमेव । इह वटे यक्षस्ति-
 ष्ठतीत्यैत्यमज्ञातमूलवक्तुकः शब्द एव ॥ चेष्टापि शब्दानुमानद्वारा
 व्यवहारहेतुरिति न मानान्तरम् । तस्मात्पत्त्यक्षानुमानोपमानशब्दा-
 श्रत्वार्थेव प्रमाणानि । सर्वेषां ज्ञानानां तद्वति तत्प्रकारक्त्वं स्वतो
 ग्राह्यं परतो वेति विचार्यते ॥ अत्र विप्रतिपत्तिः । 'ज्ञानप्रामाण्यं
 तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं वा । अत्र विधिकोटिः
 स्वतस्त्वम् । निषेधकोटिः परतस्त्वम् । अनुमानग्राहत्वैव सिद्धसाधनता-
 वारणाय यावदिति । इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञाने प्रामाण्यग्राहकत्वाद्वाव-
 वारणायाप्रामाण्याग्राहकेति । इदं ज्ञानमप्रमेत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रामा-
 ण्यग्राहकस्याप्रामाण्याग्राहकत्वाभावात्स्वतस्त्वं न स्यादतस्तादिति । त-
 स्मिन्प्रामाण्याश्रयेऽप्रामाण्याग्राहक इत्यर्थः । उदाहृतस्थले व्यवसाये-
 ऽप्रामाण्यग्राहकस्याप्यनुव्यवसाये तदग्राहकत्वात्स्वतस्त्वसिद्धिः ॥
 ननु स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते । घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन घट-
 घटत्वयोरिव नियतसंबन्धस्यापि विषयीकरणात् । व्यवसायरूपप्रत्या-
 सत्तेस्तुल्यत्वात् । पुरोवर्तीनि प्रकारसंबन्धस्यैव प्रमात्वपदार्थत्वादिति,
 चेन्न । स्वतः प्रामाण्यग्रहे जलज्ञानं प्रमाणं भ वेत्यनभ्यालहशायां
 प्रमात्वसंशयो न स्यात् । अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् ।

तस्मात्स्वतोऽग्राह्यत्वाभावात्परतो ग्राह्यत्वम् । तथाहि प्रथमं जलज्ञानानन्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति पूर्वोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमा । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्यन्नैवं तन्नैवम् । यथाप्रमैति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते । द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानदृष्टान्तेन तत्सजातीयत्वलिङ्गेन चान्वयव्यतिरेकिणा गृह्यते । प्रमायां गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम् । प्रमासाधारणकारणं गुणः । अप्रमासाधारणकारणं दोषः । तत्र प्रत्यक्षेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुभितौ व्यापके सति व्याप्यज्ञानम् । उपभितौ यथार्थसादश्यज्ञानम् । शाब्दज्ञाने यथार्थयोग्यताज्ञानमित्यादि बोध्यम् ॥ पुरोर्वतिनि प्रकाराभावस्य व्यवसायेनानुपस्थितत्वादप्रमात्वं परत ऐव गृह्यते । पित्तादिदोषजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वम् ॥ ननु सर्वज्ञानानां यथार्थत्वादयथार्थज्ञानमेव नास्ति न च शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरिति वाच्यम् । रजतस्मृतिपुरोट्टिज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिसंभवादुपस्थिते भेदाग्रहस्यैव सर्वत्र प्रदृतकत्वेनेदं रजतमित्यादावतिप्रसङ्गाभावादिति चेत्त । सत्यरजतस्यले पुरोर्वतिविशेष्यरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवेन प्रवृत्तिजनकतया शुक्तावपि रजतार्थप्रवृत्तिजनकत्वेन विरिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात् ॥

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दः ॥ ५२ ॥

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः । संशयविपर्ययतर्कभेदात् । एकस्मिन्धर्मेणि विरुद्धनानार्थमैशि षट्यावगाहि । ज्ञानं संशयः । यथा साणुर्वा पुरुषो वेति । मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा शुक्ताविदं रजतमिति । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । यथा यदि वद्दिने स्यात्ताहं धूमोऽपि न स्यादिति ॥ ५३ ॥

अयथार्थानुभवं विभजते— अयथार्थेति । स्वप्त्वा मानसविपर्ययरूपत्वान्न त्रैविध्यविरोधः ॥ संशयलक्षणमाह— एकेति । घटपटाविति समूहलम्बनेऽतिव्याप्तिवारणायैकेति । वटो द्रव्यमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय, विरुद्धेति । पटत्वविरुद्धघटत्ववानित्यत्रातिव्याप्तिवारणाभ्यनानेति ॥ विपर्ययलक्षणमाह— मिथ्येति । तदभाववति तत्प्रकारकनिश्चय इत्यर्थः ॥ तर्के लक्षयति— व्याप्तेति । यद्यपि

तर्को विपर्ययेऽन्तर्भवति तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वाङ्गेदेन कीर्तिः ॥

स्मृतिरपि द्विविधा । यथार्थायथार्था च । प्रमाजन्या यथार्था । अप्रमाजन्यायथार्था ॥ ५४ ॥

स्मृतिं विभजते— स्मृतिरिति ॥

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ॥ ५५ ॥

सुखं लक्षयति— सर्वेषामिति । सुख्यहमित्याद्यनुव्यवसायगम्यं सुखत्वादिकमेव लक्षणम् । यथा श्रुतं स्वरूपकथनमिति द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् ॥ ५६ ॥

इच्छा कामः ॥ ५७ ॥

क्रोधो द्वेषः ॥ ५८ ॥

कृतिः प्रयत्नः ॥ ५९ ॥

विहितकर्मजन्यो धर्मः ॥ ६० ॥

निषिद्धकर्मजन्यस्त्वर्धर्मः ॥ ६१ ॥

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः ॥ ६२ ॥

बुद्धीच्छाप्रयत्ना द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्येभरस्य । अनित्या जीवस्य ॥ ६३ ॥

संस्कारत्विक्षिधः । वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति । वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोदृत्तिः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भवनात्ममात्रदृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः । कटादिपृथिवीदृत्तिः ॥ ६४ ॥

संस्कारं विभजते— संस्कार इति । संस्कारत्वजातिमानसंस्कारः ॥ वेगस्याश्रयमाह— वेग इति । वेगत्वजातिमान्वेगः ॥ भावनां लक्षयति— अनुभवेति । स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वं नवीनैरुक्तम् ॥ आत्मादावतिव्याप्तिवारणायानुभवेति । अनुभवविध्वंसेऽतिव्याप्तिव्याप्तिवारणाय स्मृतीति ॥ स्थितिस्थापकं लक्षयति— अन्यथेति । संख्याद्येऽष्टाविभित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः । अन्ये रूपादयो

विशेषगुणः । द्रव्यविभाजकोपाधिद्रव्यसमानाधिकरणावृत्ति द्रव्यकर्म-
दृत्ति जातिमत्त्वं विशेषगुणत्वम् ॥

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुक्षेपणम् । अधोदे-
शसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य संनिकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् ।
विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् । पृथिव्यादि-
चतुष्टयमनोमात्रवृत्ति ॥ ६५ ॥

कर्मलक्षणमाह— चलनेति ॥ उत्क्षेपणादीनां कार्यभेदमाह—
उर्ध्वेति ॥ वक्त्वसंपादकमाकुञ्चनम् । ऋजुतासंपादकं प्रसारण-
मित्यर्थः ॥

निसमेकमनेकानुगतं सामान्यं द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । तद्विधं
परापरभेदात् । परं सत्ता । अपरं जातिद्रव्यत्वादिः ॥ ६६ ॥

सामान्यं लक्षयति— नित्यमिति । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय
नित्यमिति । परमाणुपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणायानेकेति । अनुग-
तत्वं समवेतत्वं तेन नाभावादावतिव्याप्तिः ॥

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ॥ ६७ ॥

विरोधं लक्षयति— नित्येति ॥

नित्यसंबन्धः समवायोऽयुतसिद्धवृत्तिः । ययोद्वयोर्मध्य ए-
कमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावायुतसिद्धौ । अवयवावयविनौ
गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनिसद्व-
ये चेति ॥ ६८ ॥

समवायं लक्षयति— नित्येति । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय
नित्येति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय संबन्ध इति ॥ अयुत-
सिद्धलक्षणमाह— ययोरिति । नीलो घट इति विशिष्टप्रतीतिर्विरोध-
णविरोध्यसंबन्धविषयाविशिष्टप्रत्ययत्वाहण्डीति प्रत्ययवदिति स-
मवायसिद्धिः ॥, अवयवावयविनाविति द्रव्यसमवायिकारणमवयवः ।
तज्जन्यद्रव्यमवयवि ॥

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य । सादिर-

(२८)

नन्तः प्रधंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य । त्रैकालिकसंसर्गावच्छि-
न्नप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावः । यथा भूतले घटो नास्तीति ।
तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः । यथा घटः
पटो न भवतीति ॥ ६९ ॥

प्रागभावं लक्षयति— अनादिरिति । आकाशादावतिव्याप्तिवार-
णाय सान्त इति । घटादावतिव्याप्तिवारणायानादिरिति । प्रतियो-
गिसमवायिकारणवृत्तिः प्रतियोगिजनको भविष्यतीति व्यवहारहेतुः
प्रागभावः ॥ प्रधंसं लक्षयति— सादिरिति । घटादावतिव्याप्तिवार-
णायानन्त इति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सादिरिति । प्रतियो-
गिजन्यः प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिर्ध्वस्तव्यवहारहेतुर्ध्वंसः ॥ अत्य-
न्ताभावं लक्षयति— त्रैकालिकेति । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणा-
य संसर्गावच्छिन्नेति । धंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवारणाय त्रैकालि-
केति ॥ अन्योन्याभावं लक्षयति— तादात्म्येति । प्रतियोगितावच्छे-
दकतयारोपासंसर्गमेदादेकप्रतियोगिकयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्ब-
हुत्वम् । केवलदेवदत्ताभावो दण्ड्यभाव इति प्रतीत्या विशिष्टाभावः ।
एकसञ्चे द्वौ न स्त इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नोऽभावः । संयोगसं-
बन्धेन घटवति समवायसंबन्धेन घटाभावः । तत्तद्वटाभावाद्वटत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावश्चातिरिक्तः । एवमन्योन्याभावोऽपि ।
घटत्वावच्छिन्नः पटो नास्तीति व्यविकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावो नाङ्गीक्रियते । पटे घटत्वं नास्तीति तस्यार्थः । अतिरिक्तत्वे
स केवलान्वयी । सामयिकाभावोऽत्यन्ताभाव एव समयविशेषे
प्रतीयमानः । घटाभाववति घटानयनेऽत्यन्ताभावस्यान्यत्र गममाभावे-
ऽप्यप्रतीतिर्थघटापसरणे सति प्रतीतेः । भूतले घटसंयोगप्रागभावप्रधं-
सयोरत्यन्ताभावप्रतीतिर्थियामकत्वं कल्पयते । घटवति तत्संयोगप्राग-
भावप्रधंसयोरसन्वात् । अत्यन्ताभावस्याप्रतीतिः । घटापसरणे, च
संयोगधंससञ्चात्प्रतीतिरिति । केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्य-
वहारोपत्तावभावो न पदार्थन्तरामिति गुरवः । तृतीय । अभावान-
क्रीकारे कैवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अभावाभावो भूबू एव
नातिरिक्तोऽनवस्थाप्रसन्नात् ॥ भूमभावमावः प्रागभावधंसश्च प्रति-

योग्येव । अभावाभावोऽतिरिक्त एव । तृतीयाभावस्य प्रथमत्वा-
न्नानवस्थेति नवीनाः ॥

सर्वेषां पदार्थीनां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सैव पदार्था इति
सिद्धम् ॥ ७० ॥

ननु प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-
वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगम इति न्यायशास्त्रे षोडशकदार्थीनामुक्तत्वात्कथं सत्त्वेत्यत
आह— सर्वेषां मिति । सर्वेषां सप्तस्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः ॥
आत्मशरीरेन्द्रियार्थमनोनुद्धिप्रदाँतिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गस्तु प्र-
मेयमिति द्वादशविधं प्रमेयम् । प्रवृत्तिर्धर्मधिर्मौ । रागद्वेषमोहा दोषाः ।
राग इच्छा । द्वेषो मन्युः । मोहः शरीरादावात्मप्रमः । प्रेत्यभावो
मरणम् । फलं भोगः । अपवर्गो मोक्षः । स च स्वसमानाधिकरणदुः-
खप्रागभावासमानकालीनौ दुःखवृत्सः । प्रयोजनं सुखं दुःखं हानिश्च ।
दृष्टान्तो महानसादिः । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः ।
निर्णयो निश्चयः प्रमाणफलम् । तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः ।
उभयसाधनवृत्ती विजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा ।
कथा नाम नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपक्षवाक्यसंदर्भः । अभिप्रायान्तरेण प्रयु-
क्तस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणं छलम् । असदुत्तरं जातिः । साधर्म्य-
वैधर्म्योत्कर्षपक्षवर्णवर्णविकल्प्यसाध्यप्राप्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टा-
न्तानुपपत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थपत्त्यविशेषोपपत्त्यविशेषोपलब्ध्यनुपल-
ब्धिकारणं नित्यानित्यकार्यसमजातिः । वादिनोऽपजयहेतुर्निग्रहस्था-
नम् । प्रतिज्ञाहानि: प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्यासो हे-
त्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं
पुनरुक्तमनुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपोऽमतानुज्ञपर्यनुयोज्योऽपेक्षणं
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासश्च निग्रहस्थानानि । शेषं
सुगमम् ॥ ननु करतलानलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके सति दाहा-
नुत्पत्तेः शक्तिः । पदार्थान्तरमिति चेत्त्र । प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य-
मात्रे करणत्वेन शक्तेरनुपयोगात् । कारणस्यैव शक्तिपदार्थत्वमिति ॥
ननु भस्मादिना कांस्यादौ शुद्धिदर्शनादाखेयशक्तिरक्षीकार्यैति चेत्त्र ।

भृह्मादिसंयोगसमानकालीनास्त्रयस्पर्शप्रतियोगिकयातदभावसहितभ-
स्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धिपदार्थत्वात् । स्वत्वमपि न पदार्थन्तरम् ।
यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य स्वत्वस्वरूपत्वात् । तदवच्छेदकं च प्रति-
आहादिलब्धत्वमेवेति ॥

अथ विधिनिरूप्यते— प्रत्यवायजनकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयो
विधिः । तत्प्रतिपादको लिङ्गादिर्वा । कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात्कृ-
तिसाध्यता ज्ञानप्रवर्तकम् । न च विषभक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।
इष्टसाधनतालिङ्गकृतिसाध्यताज्ञानस्य काम्यस्थले नित्यनैमित्तिकस्थ-
ले च विहितकालजीवित्वनिमित्तकज्ञानजन्यत्वस्यैव प्रवर्तकत्वा-
त् । न चानुगमः । स्वविरोषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वस्यानुगतत्वा-
दिति गुरवः । तत्र । लाघवेन कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव चिकी-
र्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात् । न च 'नित्येष्टसाधनत्वाज्ञानाभावादप्र-
दृत्तिप्रसङ्गः । तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्य प्रापक्षयफलत्वस्य च
कल्पनात् । तस्मात्कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेव लिङ्गादर्थः ॥ ननु “ज्यो-
तिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत्” इत्यत्र लिङ्गा स्वर्गसाधनकार्यं प्रतीयते ।
यागस्याशुविनाशिनः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोगाद्योग्यं स्था-
यिकार्यमपूर्वमेव लिङ्गर्थः । कार्यं कृतिसाध्यं कृतेः सविषयत्वात् ।
विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेनान्वितस्य कार्यमिति^५ नियोज्या-
काङ्क्षायां स्वर्गकामपदं नियोज्य परतयान्वितकार्यबोद्धा नियोज्यः ।
तेन ज्योतिष्ठोमनामकयागविषयकं स्वर्गकामस्य कार्यमिति वाक्या-
र्थः संपद्यते । वैदिकोलिङ्गित्वात् “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” इति नि-
त्यवाक्ये सत्यपूर्वमेव वाच्यं कल्प्यते ॥ “आरोग्यकामो भैषजपानं
कुर्यात्” इत्यादौ लौकिकलिङ्गार्थे लक्षणेति चेत्र । आतुरस्याप्यारोग्य-
तानिश्रयाभावेन साधनतया प्रतीत्यनन्तरं निर्वाहार्थमवान्तरव्या-
पारतयापूर्वस्य कल्पनात् । कीर्तनादिना न श्रुतेस्तेन यागध्वंसो
व्यापारो लोकव्युत्पत्तिबलात् । क्रियायामेव कृतिसाध्येष्टसाध-
नत्वं लिङ्ग बोध्यत इति लिङ्गत्वेन रूपेण विध्यर्थत्वम् । आख्यात-
त्वेन प्रयत्नार्थकत्वम् । पचति पाकं करोतीति विवरणदर्शनात् । किं
करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तराच्चाख्यातस्याप्रयत्नार्थत्वनिश्चस्ति ।
रथो गच्छतीत्यादावनकुलव्यापरे लक्षणा । ‘देवदत्तः पचति तण्ड-

लाः । देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः ॥ इत्यत्र कर्तृकर्मणोर्नास्यातार्थत्वम् । किंतु तद्रौपतत्वादीनामेव । तयोराक्षेपादेव लाभः । प्रजयतीत्यादौ धातोरेव प्रकर्षे शक्तिः । उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न तत्र शक्तिरस्ति ॥ पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः । तथाहि । “आत्मावरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति श्रुत्या श्रवणादीनामात्मसाक्षात्कारहेतुत्वबोधनात् । श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञानेऽप्यसंभवादिनिवृत्तेयुक्त्यनुवन्धानुरूपं मनःसाध्यत्वान्मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोपयोगः । तदनन्तरं श्रुत्युपदिष्टयोगविधिना निदिध्यासने कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति देहादावहमभिमानरूपमिथ्याज्ञाननाशे सति दोषाभावात्प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावाजन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षो जायते । ज्ञानमेव मोक्षसाधनं मिथ्याज्ञाननिवृत्तेज्ञानमात्रसाधनलात् । “तेवं विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति सुधनान्तरनिषेधाच्च । ननु “तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुनेः” इति कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वस्मरणाज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति चेत्त । “नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वणो दुरित्क्षयम् । ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत् । अभ्यासात्प्रतिपादनात् ॥ ज्ञानद्वारैव मोक्षसाधनं न साक्षात् । तस्मात्पदार्थज्ञानस्य मोक्षः परमं प्रयोजनमिति सर्वं रमणीयम् ॥

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।

अन्नभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥

इति महोपाध्यायान्नभट्टविरचितः स्वकृतदीपिकासमेतस्तर्कसंग्रहः
समाप्तः ।

TRANSLATION.

'Having placed in my heart the Lord of the world, [having meditated on God], and having saluted my preceptor, I compose this Compendium of Logical results for the pleasant comprehension of the uninstructed.'

1. 'There are seven Categories;—Substance, Quality, Action, Genus, Difference, Co-inherence and Non-existence.'

2. 'Amongst those (categories), Substances [the abodes of Qualities] are nine;—Earth, Water, Light, Air, Ether, Time, Place, Soul and Mind.'

3. 'There are twenty-four Qualities;—Colour, Savour, Odour, Tangibility, Number, Dimension, Severity, Conjunction, Disjunction, Priority, Posteriority, Weight, Fluidity, Viscidity, Sound, Understanding, Pleasure, Pain, Desiro, Aversion, Effort, Merit, Demerit and Faculty.'

4. 'There are five Actions;—Throwing upwards, Throwing downwards, Contraction, Expansion and Going.'

5. 'Genus [a common nature] is of two kinds;—Higher and Lower.'

6. 'Differences, which reside in eternal substances, are endless.'

7. 'Co-inherence is one only.'

8. 'Non-existence is of four kinds;—Antecedent non-existence, Destruction, Absolute non-existence and Mutual non-existence.'

9. 'That is Earth, in which there is the quality Odour. It is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. In its atomic character it is Eternal; and when some product arises out of those atoms, then that is called Non-eternal. This [earth in the character of a product] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. The body is that of us men. The organ is the apprehender of odour, called the Smell, which resides in the fore-part of the nose. And the masses [what have parts] are clods, stones, &c.'

10. 'That is Water, which appears cold on touching it. And it is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. In the form of atoms, it is Eternal; and when a product is produced by those atoms, then that is called Non-eternal. This [water in the form of products] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. The body exists in the world of *Varuna*. The sense is the percipient of savour, which is called the Taste, and which resides in the fore-part of the tongue. The masses are rivers, seas, &c.'

11. 'That is Light, the sensation by touch of which is warm. This is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. It is Eternal in the form of atoms, and in the form of products it is Non-eternal. This [light in the form of a product] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. That the body exists in the Solar realm, is well-known. The sense, the percipient of colour, which is called the Sight, resides in the fore-part of the pupil of the eye. Masses are of four kinds, through these differences;—Produced in earth, Produced in the sky, Produced in the stomach, and Produced in mines. Produced in earth, it is fire, &c. Produced in the sky, it is lightning &c., the fuel of which is water. Produced in the stomach, it is the cause of the digestion of things eaten. Produced in mines, it is gold &c.'

12. 'That is Air, which has not colour, and has tangibility. It is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. In the form of atoms it is Eternal; and in the form of products it is Non-eternal. This [air in the form of products] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. The body is in the aerial world. The sense is the Touch, the apprehender of tangibility, existing throughout the whole body. The mass is that which is the cause of the shaking of trees &c.'

13. 'Air circulating within the body is called *Prūna*. Although it is but one, yet, from the difference of its accidents, it is called by Breath, Flatulence, &c. [Breath, Flatulence, Cerebral pulsation, General pulsation and Digestion].'

14. 'That is Ether, in which there resides the quality of sound. It is one, all-pervading and eternal.'

15. 'That is Time, which is the cause of the employment of

'Past' &c. [Past, Present and Future.] It is one, all-pervading and eternal.'

16. 'That is Space, which is the cause of the employment of 'East' &c. [East, West, North and South.] It is one, all-pervading and eternal.'

17. 'That is Soul, which is the substratum of knowledge [that in which knowledge resides.] It is of two kinds;—the Animal soul and the Supreme soul. The Supreme soul is God, the Omniscient. He is One only and devoid of joy or sorrow. The Animal soul is distributed to each body. It is all-pervading and eternal.'

18. 'That is Mind, whose sense is the cause of the perception of pleasure, pain, &c. It is innumerable, for it remains with each Soul. It is in the form of an atom and is eternal.'

19. 'That quality, which is apprehended only by the sense of Sight, is called Colour. And it is of seven kinds, through the differences of White, Blue, Yellow, Red, Green, Brown and Variegated, residing in earth, water and light. In earth, colour of all the seven kinds resides; in water, white colour not lustrous resides, and in light, lustrous white colour resides.'

20. 'That quality which is known through the sense of Taste, is called Savour. And it is of six kinds, through the differences of Sweet, Sour, Saline, Bitter, Astringent and Pungent, residing in earth and water. In earth, there is savour of the six kinds; and in water, there is only the sweet savour.'

21. 'The quality which is apprehended by the sense of Smell, is called Odour. And it is of two kinds;—Fragrance and Stench, residing in earth alone.'

22. 'That quality which is perceived only by the organ of Touch, is called Tangibility. And it is of three kinds, through the differences of Cold, Warm and Temperate. This quality resides in earth, water, light and air. Coldness resides in water; Warmth in light, and Temperateness in earth and air.'

23. 'The four of which colour is the first [Colour, Savour, Odour and Tangibility] may be produced in Earth [in earthy things] by maturation [a special conjunction of Heat], and they are then Transient. In others [in Water, Light and Air] Colour &c. are not produced by maturation. They are then

Eternal or Transient. When they reside in eternal things, they are Eternal; and when they reside in things not eternal, they are said to be Transient.'

24. 'That quality, which is the peculiar cause of the conception of Unity &c., is called Number. This resides in the nine substances. Reckoning from Unity, it is as far as a *Pardrdha* [100,000,000,000,000]. Unity is both Eternal and Non-eternal. In an eternal thing, it is Eternal ; and in a non-eternal thing, it is Non-eternal. But Duality &c., is everywhere Non-eternal.'

25. 'The peculiar cause of the conception of Bulk, is called Measure. It resides in the nine substances. And it is of four kinds;—Small, Great, Long and Short.'

26. 'The peculiar cause of the conception of distinct things is called Severality. It resides in all the substances.'

27. 'The peculiar cause of the conception of conjoined things is called Conjunction. It resides in all the substances.'

28. 'That quality which annihilates Conjunction, is called Disjunction. It resides in all the substances.'

29. 'The peculiar cause of the conception of things Far and Near, is called Remoteness and Proximity. These reside in the four substances beginning with earth, [earth, water, light, air] and mind. They are of two kinds;—Made by Space and Made by Time. Remoteness made by Space is in that thing which remains in a distant place; and Proximity made by Space is in that thing which remains in a place near. In the person who is elder, there is Remoteness made by Time ; and in the person who is younger there is Proximity made by Time.'

30. 'The quality which is the non-intimate cause of incipient falling, is called Weight. It resides in earth and, in water'.

31. 'The quality which is the non-intimate cause of incipient trickling, is called Fluidity. It affects earth, water and light. It is of two kinds;—Natural [established by its own nature], and Adscititious [produced by some cause]. Natural fluidity resides in water; and Adscititious fluidity resides in earth and light.. In earthy substances, such as butter &c., fluid-

dity is produced by the conjunction of fire. In light, (it is produced) in gold &c.'

32. 'The quality which is the cause why particles &c. become a heap, is called Viscidity. It resides in water alone.'

33. 'The quality which is apprehended by the organ of hearing, is called Sound. It resides only in the ether. It is of two kinds;—Inarticulate and Articulate. In-articulate sound is produced by the instrumentality of a drum &c.; Articulate sound is that, which is in the shape of the Sanskrit or any other language.'

34. 'Knowledge, which is the cause of every conception (that can be put in words) is called Understanding. It is of two kinds;—Remembrance and Notion. The knowledge which is produced only by its own antecedence, is called Remembrance; and knowledge which is different from that, is called Notion. It is of two kinds;—Right and Wrong. Of whatever description anything is, when our idea of that thing is of that same description, it is called a Right notion; as, in the case of silver, the idea of its being silver. This is called *Pramāṇa* [commensurate with its object.] The supposing a thing to be as the thing is not, is called a Wrong notion; as, in the case of a shell, the notion of its being silver. This is called *Apramāṇa*.'

35. 'Right notion is of four kinds, through the divisions of Perceptions, Inferences, Conclusions from similarity and authoritative Assertions understood. The efficient [peculiar] cause of those, also is of four kinds, through the divisions of Perception, Inference, Recognition of similarity and authoritative Assertion.'

36. 'Whatever thing, through its operating, is the cause, not common to all effects, of some given effect, that is the instrumental cause thereof. That which is invariably antecedent to some product, and is not otherwise constituted [is not by any thing else—except the result in question—constituted a cause] is the cause (of that product). That which annuls its own antecedent non-existence is called an Effect.'

37. 'Cause is of three kinds, through the distinctions of Intimate, Non-intimate and Instrumental. That in which an effect intimately relative to it takes its rise, is an intimate

cause; as, threads are of cloth, and the cloth itself of its own colour &c. Where this intimate relation exists, that cause which is associated in one and the same object with such effect or cause, is Non-intimate; as, the conjunction of the threads is the non-intimate cause of the cloth, and the colour of the threads, that of the colour of the 'cloth. The cause which is distinct from both of these is the Instrumental cause; as, the weaver's brush, the loom &c. are of cloth. Among these three kinds of causes, that only is called an instrumental cause which is not a universally concurrent cause or condition (of all effects as God, time &c. are).'

38. 'The Cause of the knowledge, called sensation is an organ of sense; knowledge produced by the conjunction of an organ of sense and its object, is sensation. It is of two kinds;—Where it does not pay regard to an alternative, and Where it does. The knowledge which does not pay regard to an alternative is that which involves no specification, as in the simple cognition that 'this is something that exists.' The knowledge which contemplates an alternative' is that which includes a specification, as, 'This is *Dittha*,' 'This is *Brâhmaṇa*,' 'This is black.'

39. 'The relative proximity of a sense and its object, which is the cause of perception, is of six kinds;—Conjunction, Intimate union with that which is in conjunction, Intimate union with what is intimately united with that which is in conjunction, Intimate union, Intimate union with that which is intimately united, and the Connection which arises from the relation between that which qualifies and the thing qualified. When a jar is perceived by the eye, there is (between the sense and the object) the proximity of Conjunction. In the perception of the colour of the jar, there is the proximity of Intimate union with that which is in conjunction; because the colour is intimately united with the jar, which is in conjunction with the sense of vision. In the perception of the fact that colour generically is present, there is the proximity of intimate union with what is intimately united with that which is in conjunction; because the generic property of being a colour is intimately united with the particular colour which is intimately united with the jar

which is in conjunction with the sense of vision. In the perception of sound by the organ of hearing there is the proximity of Intimate union; because the organ of hearing consists of the ether which resides in the cavity of the ear, and sound is a quality of ether, and there is Intimate union between a quality and that of which it is the quality.' In the perception of the nature of sound, the proximity is that of intimate union with what is intimately united; because the nature of sound is intimately united with sound which is intimately united with the organ of hearing. In the perception of non-existence, the proximity is dependent on the relation between a distinctive quality and that which is so distinguished; because when the ground is (perceived to be) possessed of non-existence of a jar, the non-existence of a jar distinguishes the ground which is in conjunction with the organ of vision. Knowledge produced by these six kinds of proximity is Perception. Its instrumental cause is Sense. Thus it is settled that an organ of sense is what gives us the knowledge called sensation.

40. 'The instrument (in the production) of an inference is a generalized Fact. An Inference is the knowledge that arises from deduction. Deduction is the ascertaining that the subject possesses that character which is invariably attended [by what we then predicate of it.] For example, the knowledge that, 'this hill is characterized by smoke, which is always attended by fire,' is a deductive application of a general principle; the knowledge produced from which, *viz.* that 'the hill is fiery', is an inference. Invariable attendedness is the fact of being constantly accompanied; as,—in the example 'Wherever there is smoke, there is fire [by which it is invariably attended]'. By 'the subject's possessing a character &c.', is meant that in a mountain &c. there is present that which is invariably attended.'

41. 'A general principle is of two kinds, in so far as it may be useful for One's self, and for Another. That which is employed for One's self is the cause of a private conclusion in one's own mind. For example, having repeatedly and personally observed, in the case of culinary hearths &c., that where there is smoke there is fire, having assumed that the concomitancy is invariable, having gone near a mountain, and be-

ing doubtful as to whether there is fire in it, having seen smoke on the mountain, a man recollects, the invariable attendance of fire where there is smoke. Then the knowledge arises that 'this mountain is characterised by smoke, which is invariably attended by fire'. This is called the Consideration of a sign. Thence is produced the knowledge that 'the mountain is fiery,' which is the Conclusion. This is the process in inference for One's self. But, after having, to the satisfaction of his own mind, inferred fire from smoke, when one makes use of the five-membered form of exposition for the instruction of another, then is the process one of inference for the sake of Another. For example :—

- (1) The mountain is fiery ;
- (2) Because it smokes ;
- (3) Whatever smokes is fiery, as a culinary hearth ;
- (4) And this is so ;
- (5) Therefore it is fiery as aforesaid.

In consequence of the token here rendered, the other also admits that there is fire.'

42. 'There are five members of this syllogism ;—the Proposition, the Reason, the Example, the Application and the Conclusion. 'The mountain is fiery', is the Proposition; 'Because it smokes,' is the Reason ; 'Whatever smokes &c.,' is the Example; 'And so this mountain is,' is the Application; 'Therefore it is fiery', is the Conclusion.

43. 'The cause of an inference, whether for one's self or for another, is simply the Consideration of a sign; therefore the *anumâna* [the cause of an inference] is just this Consideration of a sign.'

44. 'A sign is of three sorts ;—That which may betoken by its presence or by its absence ; That which betokens only by its presence; and That which betokens only by its absence. The first is that token which is possessed of pervading inherence both in respect of its association (with the thing which it betokens) and its absence (when the thing it betokens is absent) as, for example, 'smokiness' when 'fire' is to be proved. When it is said, 'where there is smoke there is fire, as on a culinary hearth,' we have a case of concomitant presence. When it is said, 'where fire is

not, there smoke also is not, as in a great deep lake,' we have a case of concomitant absence. The second is that token which has no negative instance, as when it is said 'the jar is nameable because it is cognizable, as cloth is,' there is no instance of nameableness or of cognizableness being present where the other is absent, because everything (that we can be conversant about) is both cognizable and nameable. The third is that token in regard to which we can reason only from its invariable absence. For example :—

- (1) Earth is different from these (other elements);
- (2) Because it is odorous ;
- (3) Nothing that is not different from these is odorous;—
as water ;
- (4) But this is not so ;
- (5) Therefore it is different from the other elements.

But if [in the third member of the argument] we had argued [affirmatively] that 'what possesses odour is different from the other elements,' we should have had no example to cite in confirmation, seeing that of earth alone can that property be asserted.'

45. 'That whose possession of what is to be established is doubtful is called the Subject ; as the mountain, when the fact of its smoking is assigned as the reason (for inferring the presence of fire). That which certainly possesses the property in question is called an instance on the same side; as the culinary hearth, in the same example. That which is certainly devoid of the property in question is called an instance on the opposite side ; as the great deep lake, in the same example.'

46. The five, that merely present the appearance of a reason, are:—That which goes astray; That which would prove the contradictory ; That where there is an equally strong argument on the other side; the Unreal; and the Futeile. The alleged reason which goes astray, is that which has not just the one conclusion. It is of three kinds;—What would prove two much ; What belongs to none besides the individual; and the Non-exclusive. The fallacy falls under the first head, when that which is alleged as the proof may be present whilst that which is to be proved is absent ;—as for instance, if one should say, 'The moun-

tain is fiery, because it is an object of right knowledge.' [the reason assigned would be liable to this objection] because the being an object that may be rightly known is predicate also of a lake, which is characterised by the absence of fire. That (pretended token) which belongs neither to any similar instance nor to any one dissimilar, is one devoid of community. As, when one says, ' Sound is eternal, for it has nature of sound.' Now the nature of sound belongs to sound alone, and to nothing else, whether eternal or uneternal. The pretended argument, which can bring an example neither in support nor in opposition, is Non-exclusive. For example, should one say, ' Everything is non-eternal because it is cognizable,' there would be no example to cite, because ' every thing' (leaving nothing over) is the subject of the conclusion. A reason proving the reverse, is that which invariably attends the absence of what is to be proved. For example—suppose one should say, 'sound is eternal because it is created.' (We should reject his argument at once, because the fact of having been created implies non-eternity—the negation of being eternal). A counter-balanced reason is that along with which there exists another reason, which (equally well) establishes the non-existence of what is to be proved. As if one should argue, ' Sound is eternal, because, it is audible, as the nature of sound is (by both parties admitted to be),' (it might be argued, with equal force on the other side, that) ' sound is non-eternal, because it is a product, as a jar is.' An unreal reason is threefold,—whence there is not established the existence of any such locality as that where the property is alleged to reside; Where the nature alleged does not really reside in the subject ; and Where the alleged invariableness of concomitancy is not real. (As an example of) the fallacy of non-existent locality (suppose that one argues), ' The sky-lotus is fragrant, because the nature of a lotus resides in it, as in the lotuses of the lake'—here the sky-lotus is (alleged as) the locality (of the nature of a lotus,) and in fact it [the sky-lotus] does not exist. As (an example of) an argument where the nature does not really exist in the subject (suppose one were to argue), ' Sound is a quality, because it is visible'—here (every one would perceive, at once, that) visibility does not reside in sound, for sound is recog-

nised by the hearing (not by vision). A reason, when there is an indispensable condition, is faulty as regards comprehensiveness. Such an indispensable condition is what always attends property to be established, but does not always attend what is brought forward in proof. Invariable attendance on the property to be established consists in the not being the counter-entity of the absolute non-existence, which has the same location as that which is to be proved. Non-invariable attendance on what is brought forward in proof consists in the being the counter-entity of the non-existence which has what is brought forward in proof. (Suppose it to be argued that), 'The mountain must smoke, because it is fiery'—in this case the contact of wet fuel is an indispensable condition. For, 'wherever there is smoke, there is the conjunction of wet fuel'—so that we have here inviable attendance on what is to be proved. But it is not true that 'wherever there is fire, there there is conjunction of wet fuel'—for there is no conjunction of wet fuel in the case of an (ignited) iron ball—so we have here non-invariable attendance on the proof. As there is thus its invariable attendance on what is to be proved, the contact of wet fuel is an indispensable condition for the sufficiency of the reason alleged. As it would require this additional condition (in order to prove that smoke must be present), fieriness (in the argument before us) is faulty as regards comprehensiveness. An argument is futile when the reverse of what it seeks to prove is established for certain by another proof. For example (it may be argued that), 'Fire is cold, because it is a substance. There coldness is to be proved; and its opposite, warmth, is apprehended by the very sense of touch. Hence the argument is futile.'

47. 'Comparison or the recognition of likeness, is the cause of an inference from similarity. Such an inference consists in the knowledge of the relation between a name and the thing so named. Its instrument is the knowledge of a likeness. The recollection of the purport of a statement of resemblance is the operation of that instrument. For example—a person not knowing what is meant by the word 'gavaya,' having heard from some inhabitant of the forest that a *gavaya* is like a 'cow, goes

to the forest. Remembering the purport of what he has been told, he sees a body like that of a cow. Then this inference from similarity arises (in his mind), that 'this is what is meant by the word *gavaya*.'

48. 'A word [right assertion] is the speech of one worthy (of confidence). One worthy, is the speaker of the truth. A speech [sentence] is a collection of significant sounds; as, for example, 'Bring the cow.' A significant sound is that which is possessed of power (to convey a meaning). The power (of a word) is the appointment, in the shape of God's will, that such and such an import should be recognizable from such and such a significant sound.'

49. 'The cause of the knowledge of the sense of a sentence is the Inter-dependance, Compatibility and Juxta-position (of the words). Inter-dependance means the inability in a word to indicate the intended sense in the absence of another word. Compatibility consists in (a word's) not rendering futile the sense (of a sentence.) Juxta-position consists in the enunciation of the words without a (long) pause between each.'

50. 'A collection of words devoid of inter-dependance &c., is no valid sentence—for example 'cow, horse, man, elephant,' gives no information, the words not looking out for one another. The expression 'He should irrigate with fire' is no cause of right knowledge, for there is no compatibility (between fire and irrigation.) The words 'Bring—the—cow,' not pronounced close together but with an interval of some three hours between each, are not a cause of correct knowledge, from the absence of (the requisite closeness of) juxta-position.'

51. 'Speech is of two kinds;—Sacred and Profane. The former being uttered by God, is all authoritative: but the latter, only if uttered by one who deserves confidence, is authoritative; any other is not so.'

52. 'The knowledge of the meaning of speech is verbally communicated knowledge; its instrumental cause is language.'

53. 'Incorrect knowledge is of three sorts, through the divisions of Doubt, Mistake, and (such opinion as is open to) *Reductio ad absurdum*. The recognition, in one (and the

same) thing possessing a certain nature, of several heterogeneous natures as characterising it, is Doubt. For example 'a post or a man.' Apprehending falsely is Mistake. For example, in the case of a shell, the idea of silver. *Reductio ad absurdum* consists in establishing the pervader [here supposed to be denied] through the allegation of the pervaded [here supposed to be granted]. For example, 'If there were not fire [which is denied,] then there would be no smoke [which is admitted.]'

54. 'Memory also is of two kinds;—Correct and Incorrect. Correct memory is that which arises from correct knowledge. Incorrect memory is that which arises from incorrect knowledge.'

55. 'What all perceive to be agreeable, is Pleasure.'

56. 'What appears disagreeable, is Pain.'

57. 'Desire means wishing'

58. 'Aversion means disliking.'

59. 'Effort means action.'

60. 'Merit arises from the performance of what is enjoined.'

61. 'But Demerit (arises) from the performance of what is forbidden.'

62. 'The eight qualities—Understanding and the rest [Understanding, Pleasure, Pain, Desire, Aversion, Effect, Merit and Demerit] are distinctive of Soul alone.'

63. 'Understanding, Desire and Effort are of two kinds;—Eternal and Transient. Eternal in God, and Transient in mortals.'

64. 'Faculty is of three kinds;—Momentum, Imagination and Elasticity. Momentum resides in the four beginning with Earth, [Earth, Water, Light and Air] and in Mind. Imagination, the cause of memory, and arising from notion, resides only in the Soul. Elasticity is that which restores to his former position what had been altered. It resides in things like mats &c, formed of the earthy element.'

65. 'Action consists in motion. Throwing upwards is the cause of conjunction with a higher place. Throwing downwards is the cause of conjunction with a lower place. Contraction is the cause of conjunction with what is near the body. Expansion is the cause of conjunction with what is distant.'

Going is every other variety. Action resides only in the four beginning with Earth [Earth, Water, Light and Air] and in Mind.'

66. 'Genus is eternal, one, belonging to more than one, and residing in Substance, Quality and Action. It is of two kinds;—Higher and Lower. The higher Genus (the *summum genus*) is existence. The lower Genus is such a one as Substantiality [the common nature of what are called Substances].'

67. 'Differences residing in eternal substances, are excluders (of each from genus of nature with the others).'

68. 'Intimate relation' is Co-inherence. It exists in things which cannot exist separately. Two things which cannot exist separately are those of which two, the one exists only as lodged in the other. Such pairs are, parts and what is made up of the parts, qualities and the thing-qualified, action and agent, species and individual, and difference and eternal substances.'

69. 'Antecedent non-existence is without beginning, and has no end. Such is the non-existence of an effect previously to its production. Destruction has a beginning, and has no end. (Such is the non-existence) of an effect subsequently to its production. Absolute non-existence is that of which the counter-entity is considered independently of the three times [past, present and future]. For example;—(Such is the non-existence in the instance where it is remarked that) there is not a jar on the ground. Mutual non-existence is that of which the counter-entity is considered with reference to the relation of identity. For example;—(Such difference is referred to when it is remarked that) a jar is not a web of cloth.

70. 'Since every thing is properly included under the categories that have been now stated, it is established that there are only seven categories.'

'This Compendium of Logical results was composed by the learned Annam Bhatta, in order to perfect the acquaintance of students with the opinions of *Kaṇṭaka* and of the *Nyāya*.'

INDEX.

* * The figures refer to the sections of the text.

अत्यन्ताभावः (अभावः)	६९	उपर्नेयः (अवयवः)	४२
अधर्मः (गुणः)	६१	उपमानम् (प्रमाणम्)	४७
अनुपसंहारी (सव्यभिचारः)	४६	उपमितिः (अनुभवः)	४७
अनुभवः (वृद्धिः)	३४	उपादिः	४६
अनुमानम् [लिङ्गपरामर्शः]		करणम्	३६
(प्रमाणम्)	४०	कर्म (पदार्थः)	४, ६६
अनुमितिः (अनुभवः)	४०	कारणम्	३६
अन्योन्याभावः (अभावः)	६९	कार्यम्	३६
अन्वयव्यतिरेकि (लिङ्गम्)	४४	कालः (द्रव्यम्)	१९
अन्वयव्याप्तिः	४४	केवलव्यतिरेकि (लिङ्गम्)	४४
अपक्षेपणम् (कर्म)	६५	केवलान्वयि (लिङ्गम्)	४४
अपरम् (सामान्यम्)	४	गूणः (गुणः)	२१
अपरत्वम् (गुणः)	२९	गमनम् (कर्म)	६५
अप्रमा [अयथार्थः] (अनुभवः)	३४	गुणः (पदार्थः)	३
अभावः (पदार्थः)	८	गुरुत्वम् (गुणः)	३०
अयथार्थः [अप्रमा] (अनुभवः)	३४	तर्कः (अयथार्थानुभवः)	५३
अयथार्था (स्मृतिः)	५४	तेजम् (द्रव्यम्)	११
अयुतसिद्धः	६८	दिक् (द्रव्यम्)	१६
अवयवः	४२	दुखम् (गुणः)	५६
असमवादि (कारणम्)	३७	द्रवत्वम् (गुणः)	३१
असाधरणः (सव्यभिचारः)	४६	द्रव्यम् (पदार्थः)	२
असिद्धः (हेत्वाभासः)	४६	द्रेपः (गुणः)	५८
आकाङ्क्षा	४९	यर्मः (गुणः)	६०
आकाशम् (द्रव्यम्)	१४	निगमनम् (अवयवः)	४२
आकुञ्जनम् (कर्म)	६५	निमित्तम् (कारणम्)	३७
आत्मा (द्रव्यम्)	१७	निर्विकल्पकम् (प्रवृत्तशम्)	३८
आपः (द्रव्यम्)	१०	पक्षः	४५
आप्तः	४८	पक्ष्यर्थमता	४०
आंश्रयासिद्धः (असिद्धः)	४६	पदम्	४८
इच्छा (गुणः)	५७	पदार्थः	१
इन्द्रियार्थसंचिकर्षः	३९	परम (सामान्यम्)	६६
उत्क्षेपणम् (कर्त्ता)	६५	परत्वम् (गुणः)	२९
उदाहरणम् (अवयवः)	४२	परामर्शः	४०

परार्थम् (अनुमानम्)	४१	वेगः (संस्कारः)	६०
परिमाणम् (गुणः)	२९	व्यतिरेकव्याप्तिः	४८
पृथक्त्वम् (गुणः)	२६	व्याप्तिः	४०
पृथिवी (द्रव्यम्)	९	व्याप्तत्वासिद्धः (असिद्धः)	४६
प्रतिक्षा (अवयवः)	४२	शक्तिः	४८
प्रत्यक्षम् (प्रमाणम्)	३८	शब्दः (गुणः)	३३, ४८
प्रध्वसः (अभावः)	६९	शब्दज्ञानम्	५२
प्रमा [यथार्थः] (अनुभवः)	३४	संयोगः (गुणः)	२७
प्रयत्नः (गुणः)	६९	संशयः (अयथार्थानुभवः)	५३
प्रसारणम् (कर्म)	६६	संस्कारः (गुणः)	६४
प्रागभावः (अभावः)	६९	संख्या (गुणः)	२४
प्राणः (वायुः)	१३	हत्प्रतिपक्षः (हेत्वाभासः)	४६
चावितः (हेत्वाभासः)	४६	संनिधिः	४९
बुद्धिः (गुणः)	३४	सप्तकः	४९
भावना (संस्कारः)	६४	समवायः (पदार्थः)	७, ६८
मनस् (द्रव्यम्)	१६	समवायि (कारणम्)	३७
यथार्थः [प्रमा] (अनुभवः)	३४	सविकल्पकम् (प्रत्यक्षम्)	३८
यथार्थी (स्मृतिः)	५४	सव्यांभेचारः (हेत्वाभासः)	४६
योग्यता	४९	साधनाव्यापकः	४६
इसः (गुणः)	२०	साधारणः (सव्याभिचारः)	४६
रूपम् (गुणः)	१९	साध्यव्यापकः	४६
लिङ्गम् (हेतुः)	४४	सामान्यम् (पदार्थः)	५, ६६
लिङ्गपरार्थः [अनुमानम्] (प्रमाणम्)	४१	सुखम् (गुणः)	९६
वाक्यम्	४८	स्थितिस्थापकः (संस्कारः)	६४
वायुः (द्रव्यम्)	१२	ज्ञेहः (गुणः)	३२
विपक्षः	४९	स्पर्शः (गुणः)	२२
विपर्ययः (अयथार्थानुभवः)	५३	स्मृतिः (बुद्धिः)	३४
विभागः (गुणः)	२८	स्त्ररूपासिद्धः (असिद्धः)	४६
विरुद्धः (हेत्वाभासः)	४६	स्वार्थम् (अनुमानम्)	४१
विशेषः (पदार्थः)	६, ६७	हेतुः (अवयवः)	४२
		हेत्वाभासः	४६

निर्णयसागर छापखान्यांतील विकीर्चीं पुस्तके.

	संस्कृत	किं.ह. आ. ट.आ.
श्रीमद्भगवद्गीता (फारच बारीक टैपानीं छापलेली)	... ०-५	॥
पंचरत्नी गीता (कित्ता)	०-७	१
अध्यात्मरामायण (कित्ता)	१-४	१॥
सप्तशती प्रयोगांसहित (कित्ता)	०-५	१
विद्यारण्यस्वामिकृत अनुभूतिप्रकाश	२-४	२
रामचन्द्रिका नाम शब्दरूपावलिः	०-४	॥
शिवतांडवस्तोत्र	०-१	॥
रत्नसमुच्चय (यात अनेक कर्वींच्या सुमारे १०० म्हणी आहेत.)	०-२	॥
प्रश्नोत्तरपर्योनिधि (हा संस्कृत शिकणारांस उपयोगी आहे.)	०-४	१
ईसव्वीतिकथाना प्रथमो भागः	०-६	१
" द्वितीयो भागः	०-६	१
अभिनवकादम्बरी	०-८	१
मराठी:		
श्रीमंत प्रहिले बाजीराव पेशवे यांचे चरित्र.	१-८	२
विष्णुबाबा ब्रह्मचारीकृत वेदोक्तधर्मविचार	०-७	॥
आनंदराव (मुलास बोध व कर्मणूक होण्याजोगी. गोष्ट).	०-३	॥
बालसंगोपन (लहान मुलांचे ख्रियानीं संरक्षण करूऱ्या करावे)	०-२	॥
दादोजी कोँडदेव आणि छत्रपति शिवाजीमहाराज. ...	०-६	१
आलफेद धि घेत ह्याचे चरित्र. (वि० को० ओककृतै).	०-१०	१
साम्युअल जान्सम ह्याचे चरित्र. (कित्ता)	०-७	१
श्रीएकनाथ महाराज यांचे चरित्र	०-१२	२
कालिदासकृत रघुवंशाचे पद्यात्मक भाषातर	२-६	३
सद्वर्तन (यात नीतिशिक्षण उत्तम प्रकारचे आहे.)	०-१२	१॥
विद्यार्थी (हें पुस्तक मुलास फार उपयोगी आहे.)	०-१॥	॥
मुलांचे कल्याण (कित्ता)	०-१॥	॥
महामारी (यात महामारीचीं कारणे व ती निवारण्याचे उपाय सांगितले आहेत)	०-६	॥
पश्यापथ्वविचार ...	०-३	॥
ययातिरुआची कृष्णामित्र ...	०-१	॥
विद्यार्थ्यांचा व्याकुणमित्र.	०-१॥	॥

